

André Bauwens en Hans Krabbendam (eds.), *Scharnierend Gewest. 200 Jaar Zeeuws-Vlaanderen 1814-2014* (Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen 42; Aardenburg: Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen, 2014, 200 pp., ISSN 1381-9542).

De jaren 2013-2015 staan in het teken van 200 jaar Koninkrijk der Nederlanden. Ter gelegenheid daarvan waren en zijn op verschillende plaatsen en tijdstippen festiviteiten – de laatste op 26 september 2015 – en zijn er talloze publicaties verschenen. Het is vooral een nationale aangelegenheid, maar er zijn ook provinciale feesten zoals in Drenthe, dat nu viert dat het 200 jaar geleden provincie van het koninkrijk werd.

Vorig jaar werd 200 jaar provincie Zeeland herdacht. In dat kader werd de ruim 1400 pagina's tellende *Geschiedenis van Zeeland* gepubliceerd. Zeeuws-Vlaanderen had ook nog een eigen feestje, vanwege het feit dat het gebied op 20 juli 1814 officieel bij Zeeland werd gevoegd en daarmee definitief Generaliteitsland af was. Dat was tevens de aanleiding voor de bundel *Scharnierend Gewest*. Men kan zich afvragen waarom deze grotendeels op bestaande literatuur gebaseerde bundel moest verschijnen, vrijwel tegelijk met (het laatste deel van) het grote overzichtswerk, waarin het verleden van Zeeuws-Vlaanderen nu eens niet, in tegenstelling tot de weinige aandacht die de geschiedenis van het 'landje apart' volgens de redacteuren van *Scharnierend Gewest* doorgaans krijgt, stiefmoederlijk is bedeed.

Bauwens en Krabbendam kozen echter voor een onderwerp dat niet specifiek in de *Geschiedenis van Zeeland* aan bod komt. Ze hebben de auteurs gevraagd te kijken naar de gevolgen van de incorporatie van het gebied in Nederland vanaf 1814 en te zoeken naar de verbindinglijnen tussen het noorden en het zuiden. Daarbij hebben zij drie 'verbindingconcepten' onderscheiden: bestuur en bevolking, economie (landbouw en industrie) en geloof en cultuur, waarmee die verbindingen van verschillende kanten zijn bekeken. Het boek moet bijdragen aan het inzicht in de mate waarin Zeeuws-Vlaanderen een eigen plaats innam en in welke betekenis de grens voor de ontwikkeling van de streek heeft. Voor de 'nieuwe golf' van onderzoek naar grensstreken als 'onderdeel van wereldsystemen' is Zeeuws-Vlaanderen een goudmijn, aldus de redacteuren, die *Scharnierend Gewest* als opmaat beschouwen voor dergelijk onderzoek.

Een goudmijn is deze grensstreek inderdaad, want Zeeuws-Vlaanderen heeft een heel bijzondere geschiedenis, met name na de middeleeuwen. Tussen eind zestiende en begin twintigste eeuw was het betwist gebied. Als deel van het graafschap Vlaanderen verdween het in de zestiende eeuw

en aan het begin van de zeventiende eeuw grotendeels van de aardbodem door stormvloed en inundaties. Daarna werd het langzaam opnieuw ingepolderd. Dit alles had grote economische, sociale en politieke gevolgen. In feite werd hier een nieuwe samenleving opgebouwd door mensen die grotendeels van buiten kwamen, zowel uit het zuiden als het noorden. In de zeventiende en achttiende eeuw was de regio bezet door de Republiek. Dat gaf de regio bestuurlijk een ietwat geïsoleerde positie. Die werd mogelijk versterkt doordat de Westerschelde een barrière vormde. Maar deze zee-arm alsook de bestandslijn ten zuiden van het gebied vormden geen belemmering voor de handel tussen de Noordelijke Nederlanden, Zeeuws-Vlaanderen en de Zuidelijke Nederlanden. Sterker, de handel was dankzij die bestandslijn bijzonder lucratief voor Zeeland en Zeeuws-Vlaanderen. Ook werd op grote schaal geïnvesteerd in het gebied (inpolderingen) en trok het, zoals gezegd, veel immigranten. In 1795 werd de regio door de Fransen geannexeerd en verloor het economisch contact met het noorden. In 1810 werd heel Nederland ingelijfd, zodat dat weer mogelijk was. Met de Belgische opstand in 1830 werd Zeeuws-Vlaanderen min of meer van het zuiden afgesloten, in ieder geval tijdelijk.

Essentieel is of 1814 wel het juiste vertrekpunt is voor een dergelijke benadering. Temeer omdat de meeste auteurs daardoor niet of nauwelijks naar de periode daarvoor kijken. Hoe kan je dan bepalen dat de verbindingen minder intensief of juist intensiever zijn geworden? Welke betekenis had 1795? Welke effecten hadden de jaartallen 1588, 1604 en 1645 toen het noorden van Vlaanderen onder het gezag van Zeeland en de Republiek kwam? Misschien is 1830 (of 1839) wel een beter jaar om de effecten te meten, toen de lijn tussen Zeeuws-Vlaanderen en België staatsgrens werd. Komt nog bij dat 1814 niet op alle terreinen (economie, politiek, cultuur, religie) dezelfde effecten heeft gesorteerd. Kortom, 1814 is uiterst problematisch als startjaar voor een onderzoek naar de effecten van de vorming van de grens op de ontwikkelingen van Zeeuws-Vlaanderen. Mijns inziens moet men in de zestiende eeuw beginnen voor zo'n onderzoek. Dan ben ik ervan overtuigd dat uit de goudmijn, weliswaar pas na intensieve arbeid, veel goud zal worden gedolven.

Dat neemt niet weg dat de brede aanpak bewonderingswaardig is. Wat de bijdragen goed laten zien is dat er verbindingen te over waren. André Bauwens vertelt een boeiend verhaal over bijzondere staaltjes van smokkelhandel. Hij heeft echter geen aandacht voor de smokkel vóór 1814, toen die waarschijnlijk veel omvangrijker en structureler was. Veronique De Tier ziet duidelijke invloeden vanuit zowel het zuiden als het noorden op de ontwikkeling van het Zeeuws-Vlaamse dialect. Helaas kan De Tier geen uitsluitsel geven over hoe Vlaams of Zeeuws het Zeeuws-Vlaams is, laat staan dat zij een verschuiving kan constateren. Lo van Driel beschrijft op een heel mooie wijze vele gevallen van culturele uitwisseling en samenwerking in de negentiende en begin twintigste eeuw, maar zegt niets over de periode

daarvoor. Volgens Willem van den Broeke nam de rol van Zeeuws-Vlaanderen als verbinding tussen het zuiden en Zeeland toe na 1814, maar hij negeert de literatuur die laat zien dat die rol vóór 1795 uiterst belangrijk was. Van den Broeke staat, zoals wel vaker, wat lang stil bij de infrastructurele ontwikkelingen – van belang is overigens dat de spoorwegen in Zeeuws-Vlaanderen een Belgische zaak waren – en verzuimt mogelijk daardoor te vermelden dat ook de industriële ontwikkelingen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw voor een groot deel te danken waren aan het bestaan van de grens. Aan het einde van zijn betoog draaft hij een beetje door op de in dit geval nauwelijks relevante centrum-periferie discussie in te gaan.

Een aantal auteurs kijkt wel verder terug dan 1814. Opvallend is daarbij dat dat jaar geen echte cesuur is. Jeanine Dekker schrijft in haar bijdrage over bestuurlijke ontwikkelingen terecht dat de bestuurlijke banden tussen Zeeland en regio al van ver vóór 1814 stammen. Piet van Cruyningen toont aan dat de Nederlands-Belgische grens geen negatieve gevolgen heeft gehad voor de ontwikkeling van de landbouw van de streek op lange termijn. De aandacht voor de vroegmoderne tijd is in deze bijdragen overigens zeer summier. In het artikel over de positie van de katholieken in Zeeuws-Vlaanderen geven Jan de Kort en Willy Verschraegen geen betekenis aan 1814, maar aan 1830, toen de verhoudingen tussen de denominaties verscherpten. Piet de Blaeij laat zien dat de protestanten in Zeeuws-Vlaanderen geen geïsoleerde groep waren, niet vóór 1814 en niet daarna. Marc de Vleeschauwer die over de financiering van de inpolderingen en de invloeden op de inrichting van de polderbesturen in Zeeuws-Vlaanderen vanaf de zeventiende eeuw schrijft, ziet geen radicale veranderingen tussen de achttiende en negentiende eeuw.

Kortom, voor een jubileumboek over *200 Jaar Zeeuws-Vlaanderen* is de gekozen benadering niet zo geschikt, maar als smaakmaker voor nieuw onderzoek naar de effecten van grenzen op een samenleving is het boek zeker geslaagd.

Paul Brusse, Universiteit Utrecht

Ron Blom, Bart van der Steen, **'Een banier waar geen smet op rust'. De geschiedenis van het trotskisme in Nederland, 1938-heden** (Soesterberg: Aspekt, 2015, 437 pp., ISBN 978 94 615 3561 0).

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 keken diverse oud-communisten terug op hun partijverleden. Ook is er sindsdien gepubliceerd over de vraag waarom jongeren zich ooit hebben gewend tot het maoïsme. In *'Een banier waar geen smet op rust'* is het de beurt aan de linkse stroming die als trotskisme bekend staat. De auteurs hebben zich eraan gewaagd om de organisaties te beschrijven die in de traditie staan van een communisme dat zich baseerde op het marxisme en de leninistische variant daarvan, maar zich distantieerde van de machthebbers in de Sovjet-Unie. Hun geestelijk leidsman was Trotski, een van de leiders van de Russische revolutie van 1917. Nadat Stalin de oude garde van 1917 aan de kant had geschoven, was er geen ruimte meer voor open debat en kritiek. Ook het idee dat de revolutie moest worden geëxporteerd naar andere landen verdween naar de achtergrond. Veel oude strijdmakkers van Stalin verloren hun leven in die strijd en dat lot was uiteindelijk ook Trotski beschoren. Maar eerst werd hij verbannen uit de Sovjet-Unie waarna hij in 1938 een internationale organisatie van geestverwanten stichtte, genaamd de Vierde Internationale. Deze Vierde Internationale staat in de traditie van eerdere Internationales. Die van Marx en Bakoenin die niet veel bereikte, de Tweede van de sociaaldemocratie die de strijd tegen het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verloor en tenslotte die van Lenin, Trotski en Stalin, welke ontaardde in een organisatie van dictatoriale bureaucraten. Vanuit deze analyse schrijft Trotski bij de oprichting van de Vierde dat de arbeiders 'een banier waar geen smet op rust' wordt aangereikt.

De diverse socialistische stromingen in Nederland stammen alle af van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) die in 1882 is opgericht en alle arbeiders wilde verenigen om een andere maatschappij te bevechten. In weerwil van het gemeenschappelijke doel heeft deze politieke stroming zich ontwikkeld tot een kluwen spaghetti. De stroming viel uiteen in aan elkaar verwante en in veel opzichten op elkaar gelijkende clubjes, ieder voor zich vechtend voor de beste plek op het bord van de revolutie. Fusies, splitsingen, haat en nijd waren de middelen waarvan men zich in die broedertwist bediende. Daarbij werden niet alleen de zusterorganisaties bestreden, maar die strijd greep ook diep in het leven van velen in. Dwars door vriendschappen en families liepen de scheidslijnen. Over het verloop van die strijd is al veel geschreven. Hoe de ene partij uit de andere voortkwam, een eigen plaats in het politieke landschap verkreeg en vaak een kwijnend bestaan leidde; die zaken zijn voor

onderzoekers van de linkse politiek in Nederland genoegzaam bekend. Wat al die strijd, de beschuldigingen en verdachtmakingen maar ook het intern functioneren van de organisaties met individuen deden, dat is slechts bekend uit (auto)biografisch materiaal. Serieus onderzoek is er niet naar gedaan.

Blom en Van der Steen doen in hun studie een poging om meer te weten te komen over de interne partijcultuur door via *close reading* de vele egodocumenten, anekdotes en sfeerbeschrijvingen te analyseren. Daarnaast maken ze gebruik van divers archiefmateriaal, waaronder dat van de Binnenlandse Veiligheids Dienst. Op chronologische wijze komen in het boek de opvolgende trotskistische groepen aan bod die Nederland heeft gekend (met name de Groep van Bolsjewiki-Leninisten, Revolutionair Communistische Partij, Proletaries Links, Internationale Kommunistenbond, Socialistische Arbeiders Partij). Daarbij is niet heel veel plaats ingeruimd voor de beweging van de Internationale Socialisten (IS) die tegenwoordig het meest aan de weg timmert. Dit kan te maken hebben met het feit dat een van de auteurs behoort tot een andere stroming binnen het trotskisme dan de IS. Want ook het trotskisme heeft niet kunnen ontsnappen aan de richtingenstrijd binnen links, de ene trotskist is de andere niet. Het grote schisma dateert van 1951 toen de ene helft de Sovjet-Unie besloot te beschouwen als een staatskapitalistische maatschappij, terwijl de traditionele trotskisten spraken over een 'gedegeneerde arbeidersstaat'. Voor mensen die buiten het trotskisme staan misschien een futiel verschil, voor de aanhangers van groot belang.

Het grootste probleem van alle trotskistische groepen in Nederland is geweest hun zeer geringe omvang die de tweehonderd leden nooit te boven ging. Dat is temeer frustrerend geweest omdat andere partijen links van de sociaaldemocratische hoofdstroom zoals de Communistische Partij Nederland (CPN) of de Socialistische Partij (SP) wel kans zagen vele duizenden mensen aan zich te binden. Volgens de auteurs is dit uit een drietal factoren te verklaren. Er was naast de al genoemde partijcultuur waar trouwens ook SP en CPN aan leden, sprake van een sektarisch radicalisme vermengd met een abstract theoretische aanpak. De twee laatste factoren belemmerden aansluiting bij grote bevolkingsgroepen.

Al was het trotskisme dan een nogal intellectualistische beweging, de leden waren zeer actief. Bij stakingen en andere maatschappelijke acties stonden ze vooraan. Ook traden ze als onderdeel van een internationale beweging op in solidariteit met buitenlandse bewegingen. Of het nu de Spaanse Burgeroorlog, de Algerijnse bevrijdingsstrijd of de oorlog in Vietnam was, trotskisten gaven hun steun.

Omdat de beweging ondanks de uitgebreide activiteiten van de leden zo klein bleef, koos men er uiteindelijk voor om niet meer te trachten een eigen partij op te richten. Trotskisten gingen ondergronds in de grote sociaaldemocratische partijen, de 'intredetactiek' deed haar intrede. Partij

van de Arbeid (PvdA) en de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) waren hier niet enthousiast over en daarom begonnen de trotskisten weer voor zichzelf, maar met even weinig succes. Nog steeds kwam men de tweehonderd leden niet echt te boven. In de jaren zeventig zocht de dan heersende club, de Internationale Kommunisten Bond (IKB), contact met wat men de 'brede voorhoede' van het verzet noemde. Dat waren de vrouwenbeweging, de studentenbeweging, de anti kernenergiebeweging en vooral de beweging van dienstplichtige militairen. Die bewegingen waren soms massaal, de trotskisten zeer actief erin maar leden leverde dat nauwelijks op. Daarom werd een nieuw middel beproefd, de 'proletarische oriëntering' of anders gezegd, allen de fabriek in. Op het moment dat her en der industriële bedrijven de poort sloten, gingen trotskistische studenten daar juist werken om het contact met de arbeiders aan te halen. Dat dit op enkele individuele vakbondscarrières na geen groot succes werd, mag duidelijk zijn. Met de algehele neergang van 'links' verdween ook de hoofdstroom van het Nederlandse trotskisme, het restant is een netwerkclub op het wereldwijde web. Daarna wijden de auteurs nog iets meer dan tien bladzijden aan de overige trotskistische organisaties. En daarmee eindigt het chronologische verhaal van Blom en Van der Steen.

De auteurs hebben een bijna encyclopedisch overzicht geschreven van het trotskisme in Nederland. Voor iemand die al die bewegingen op afstand in *real life* heeft kunnen volgen, is het boek ook nog eens een feest der herkenning door de vele namen van bekenden die de revu passeren zoals die van Sal Santen en Theo van Tijn. Wat dit betreft had een register niet misstaan, wat in een boek van deze omvang eigenlijk sowieso niet mag ontbreken. Het boek is wel netjes verzorgd, al had een goede eindredacteur de leesbaarheid nog wel verder kunnen vergroten.

Na lezing blijft de vraag liggen of de schrijvers een antwoord hebben gegeven op de vraag waarom de beweging altijd zo klein is gebleven. De vele beschrijvingen en persoonlijke verhalen leveren helaas nauwelijks een antwoord op. Misschien zouden ze het antwoord kunnen zoeken in de basisvooronderstelling van alle leninistische stromingen, dat er een voorhoedepartij moet bestaan die namens de arbeidersklasse de strijd aanvoert. Maar die vraag is misschien een stap te veel voor de ene auteur die zelf trotskist is. Voor iedereen die wil weten hoe een splinterbeweging zich ondanks alle tegenslagen heeft gehandhaafd levert het boek niettemin aangename lectuur.

Sjaak van der Velden, Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis

Coreline Boot, *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici 1945-1989* (Dissertatie Leiden 2014; Amsterdam, Boom, 2015, 312 pp., ISBN 978 90 8953 634 1).

Een bruegheliaanse processie trekt aan de lezer voorbij. Een zelfgeknutseld wagentje in de vorm van een paasei, dit vanwege de ‘Kom-paas-atie-actie’ (de compensatie voor overuren). Of dienstplichtigen die als ludiek protest tegen de groetplicht dan maar alles en iedereen groeten: bomen, planten, gebouwen of de waakhond. Het kon niet gek genoeg. Coreline Boot, werkzaam bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), onderzocht de kritiek die bepaalde groepen leverden op de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog. Daarbij onderscheidt ze kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht (met name door de Vereniging van Dienstplichtige Militairen, vVDM) en op haar bestaansrecht (met name door antimilitaristische groepen als Onkruid).

De rode lijn door Boots betoog is helder. Defensie wist zich doorgaans niet goed raad met de kritiek en de protesten. Repressie of gedogen? Dat was de vraag. Het ministerie liet zich verrassen door de oprichting van de vVDM (1966) en door een reeks acties in de daaropvolgende jaren. Het apparaat kwam pas in beweging als de critici (‘deze zeer negatief ingestelde lieden’, in de woorden van een topambtenaar) zich sterker roerden. Soms was de reactie ronduit paniekerig, aldus Boot. Steeds was er de vrees dat de kritiek ook de legitimiteit van de krijgsmacht zou aantasten. Dan zou onvermijdelijk de gevechtskracht tanen. Een doodzonde, nu de Russen voor de deur stonden. De haardrachtkwestie illustreert deze houding. Minister van Defensie Willem den Toom refereerde in 1971 als afschrikwekkend voorbeeld naar een eerder werkbezoek aan Zweden. Hij was toen getuige hoe een langharige militair ‘praktisch gescalpeerd’ werd. De buitenlandse pers hanteerde termen als ‘the hippy army’ of ‘the shaggy army’. De Nederlandse Kappersbond werd om advies gevraagd: een kapsel met de haren boven juist de kraag bleek afdoende modieus...

De kracht van Boots tot handelseditie bewerkte dissertatie ligt vooral in de rijke en gemakkelijke details. Het betoog verveelt eigenlijk nooit. Boot had toegang tot de archieven van de inlichtingendiensten die de kritische militairen in de gaten moesten houden. Deze diensten wisten zich ook niet goed raad met de ludieke acties van met name de vVDM. Het gevaar van de antimilitaristen (inclusief hun sabotagenota’s en een Volksuniversiteit voor Sabotage) was dan alweer wat scherper omlijnd. Maar ook dan overheerste vaak de knulligheid. Zoals in 1981, toen Onkruid op klaarlichte dag inbrak bij het Provinciaal Militair Commando in Amsterdam. De wacht droeg geen

wapen. Dat lag – samen met de patronen – in een kast waarvan hij de sleutels niet had. De actievoerders stalen documenten en dumpten de rest in de tuin. De stukken waren uren later nog steeds niet opgeruimd. Medewerkers liepen doodleuk door kamers die rechercheurs nog niet hadden onderzocht op sporen. De daders zijn nooit gepakt. Het verbaast niet.

Rond 1980 verloor de kritiek veel van haar kracht. De vvdM zag een belangrijk deel van haar praktische eisen ingewilligd. De groetplicht was afgeschaft en er kwam een compensatieregeling. Langer haar of baard? Dat mocht, mits het gasmasker nog luchtdicht afslot. Met verdergaande eisen, zoals een stakingsrecht, overspeelde de vvdM duidelijk haar hand. Daar was politiek of maatschappelijk simpelweg geen steun voor. De neutronenbom en de kruisrakettenkwesitie gaven rond 1980 tijdelijk extra voedsel aan het protest. Toen in de loop van de jaren tachtig de kruisraketten wegbleven en de Koude Oorlog verpieterde, viel de grondslag onder de kritiek echter definitief weg.

Het moet een hele klus zijn geweest om *Het leger onder vuur* inhoudelijk binnen de lijnen te houden. De thematiek bestrijkt immers een scala aan onderwerpen: het defensiebeleid, de vermaatschappelijking in de jaren zestig en zeventig, de civiel-militaire relaties, enzovoorts. Boot plaatst ook de zogenoemde ‘gewapende weerbaarheidsorganisaties’ in het rijtje van critici. Deze organisaties vreesden in de eerste jaren na 1945 dat de krijgsmacht niet krachtig genoeg zou zijn om de communistische dreiging onschadelijk te maken. Het gros van de militaire inspanning richtte zich immers op Nederlands-Indië en de CPN had in 1946 flinke electorale winst geboekt. Hoe boeiend ook als fenomeen, het is de vraag of de weerbaarheidsorganisaties zich zomaar op een lijn laten stellen met het veel speelsere protest van met name de vvdM. De weerbaarheidsorganisaties waren strikt ideologisch gedreven (‘om Neerlands troon geschaard, diens trom en vlag bewarend’) en haalden de – overigens zeer wantrouwige – regering als het ware rechts in. Dan waren de dienstplichtigenorganisaties toch van een andere, mildere signatuur. Hun eisen vloeiden grotendeels voort uit een kritische jongerencultuur en waren vooral van praktische aard.

Het valt overigens op dat de ondertitel van *Het leger onder vuur* spreekt van ‘de Koninklijke Landmacht en haar critici’. Het betoog is toch duidelijk weidser van opzet. Sterker nog, een prominente criticus-publicist als Meindert Stelling had een luchtmachtachtergrond. Tegelijk valt op dat Boot in de conclusies steeds refereert naar ‘Defensie’ als collectief, terwijl daar juist grote verdeeldheid heerste over het juiste antwoord op het protest. Een reactief gedoogbeleid was in de meeste gevallen de weg voorwaarts, zelfs in het zo principiële geval van gewetensbezwaarden. Een strenge strafrechtelijke aanpak (maandenlange gevangenisstraffen) viel slecht bij andere ministers, een meerderheid in de Tweede Kamer en de publieke opinie. Het Openbaar Ministerie laadde ook liever niet het odium van fatsoenrakker op zich en

maande tot terughoudendheid. Bagatelliseren of negeren van de kritiek was in zijn ogen effectiever. Minister Henk Vredeling willigde een deel van de eisen van de vvdM in, maar sloot de deur toen de vereniging wilde doorpakken. Dat de krijgsmachttop doorgaans conservatiever reageerde, is evident. Boot sluit af met het advies aan Defensie om in vergelijkbare situaties (lees: het heden) beter te communiceren over haar legitimiteit en pro-actief te handelen. Hoe dit concreet zou moeten gebeuren, blijft helaas in het midden.

Het leger onder vuur is een zeer goed leesbare en onderhoudende studie. Nu eens gaat het over de ondraaglijke last van koperpoetsen, dan weer over de instelling van leetuurcommissies. Doet men een paar passen terug, dan verbaast het hoezeer een luidruchtige, maar toch betrekkelijk marginale groep critici zo veel reuring kon veroorzaken. Dit vooral in de wetenschap dat – zoals het ministerie en de topmilitairen nota bene zelf erkenden – de legitimiteit van de krijgsmacht of de NAVO als zodanig eigenlijk nooit ter discussie stond. Opinieonderzoeken schraagden deze vaststelling telkens weer. Sterker nog, erg veel belangstelling legde de bevolking niet aan de dag voor de vaderlandse defensie. Een mooi gevalletje van beeld versus werkelijkheid waar Pieter Brueghel wel raad mee zou weten.

Christ Klep, Universiteit Utrecht/Universiteit van Amsterdam

Carla van Boxtel, Maria Grever, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum: Verloren, 2014, 151 pp., ISBN 978 90 8704 462 6).

Heritage studies, as the much younger sibling of history, still has a lot of ground to cover. One of the insufficiently studied subjects, maintain the authors of *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Longing for the tangible past: Heritage, education and historical awareness), Maria Grever and Carla van Boxtel, is heritage education. How is heritage – here used in the sense of material objects, monuments and historical narratives – integrated into Dutch educational programmes? What is the role of teachers and educational curators in the courses? How do students appreciate this confrontation with the past? On the basis of three NWO-financed research projects carried out at the Erasmus University in Rotterdam, with the present book the authors aim to answer these questions and to provide theoretical and practical recommendations for teachers and educational curators involved in heritage education. Educational projects about slavery and the Holocaust provide the case studies. They provide numerous examples of heritage education in museums and on heritage sites – sometimes to explain how not to teach children and teenagers about the past, more often to show best practices – resulting in a kaleidoscopic impression of what is already available in the field of heritage education (one third of all Dutch museums offers heritage education).

However, the book is more than a handbook for teachers. In order to both advise teachers and museums curators on how to actively engage students in heritage education and transfer historical knowledge, Grever and Van Boxtel deem it necessary to first study the historiography of scholarly ideas on historical awareness. This was a happy choice, ensuring a fine balance between empirical examples and a theoretical overview of past and present academia on memory culture and historical awareness, featuring a who's who of key authors on the subject (Koselleck, Huizinga, Ginzburg, Ricoeur, Assmann et cetera).

The empirical examples are not limited to current practices of heritage education. Delving into the (recent) past, *Verlangen naar tastbaar verleden* reveals the way in which history education in the Netherlands has developed from the 1960s onwards. This research on half a century of history in the classroom and the changing perception of how pupils can be best taught about the past bears all the hallmarks of a cyclical development. In the sixties the rather nationalistic perspective and focus on encyclopaedic knowledge was

replaced by an emphasis on methodology, contemporary history and a broader range of subjects. However, not everyone was pleased with this far-reaching shift. Around the turn of the twenty-first century criticism mounted and a committee chaired by Piet de Rooij argued that the focus should once again be on historical knowledge and awareness. Pupils' familiarity with chronology and principal historical eras was advocated. These eras should be devoid of historical heroes, so as to avoid an uncritical canon. Fascinatingly, not long afterwards, Frits van Oostrom led another committee that established exactly such a Dutch canon. In response to the two contradictory reports that the two renowned professors produced, a typical compromise was reached by politicians and policy makers in 2010: future history education was to combine the historical eras of De Rooij with the canonical 'windows on the past' of Van Oostrom. These politicians and policy makers moreover, enforced schools encouraging 'bekendheid met en betrokkenheid bij uitingen van de Nederlandse cultuur' (familiarity with and commitment to expressions of Dutch culture).

In line with Grever's earlier contribution to the *Controverses rond de canon* (2006), the authors are critical of such contemporary developments. The various regional canons that followed the creation of the Dutch canon, reinforced identity politics, causing cities, neighbourhoods and provinces to compete with each other over the question of whose history was more important. Paradoxically, while academic historians have unmasked the nationalist framework as an ideological instrument, the world beyond academia seems to prefer a presentation of the past through a nationalistic lens. This clearly bothers the authors. While politicians and policy makers conveniently assume that canons and heritage education improve social cohesion and hence strengthen a shared Dutch identity, the reality is far more complex. What children and teenagers understand and remember of a visit to an historical museum differs greatly. While one child feels transported back into the past, another is offended by what he or she witnesses. A third pupil might be indifferent to (or quite simply bored by) the installation or exhibition. This also means that the focus in the heritage branch on 'experience' – the authors do not exaggerate when they speak of the 'experience paradigm' – is unsatisfactory for audiences and historians alike. What works for some, does not work for others. It is one of the most important conclusions of the book, which should, if adhered to, change heritage policies in the Netherlands.

There are more problems with this single-minded emphasis on the experience of the past. The authors claim firstly that the reasons why heritage sites and museums often choose a presentation that aims to involve audiences by means of heritage entertainment, is not necessarily geared towards the creation of historical awareness or understanding; more often the reason is commercial. Grever and Van Boxtel warn of the effects of over-commercialised

presentations of the past and associated (ethnic) stereotypes. They advocate 'multi-perspectivity' with, for instance exhibitions on slavery enabling pupils to associate with all protagonists, be it the slave trader, plantation owner or a slave. A second problem the authors point out is the fact that this unilateral focus on the experience of the past – which is all too easy with the many multi-media instruments available nowadays – automatically means an emphasis on bridging the time gap instead of highlighting the differences between the past and the present. Huizinga already mentioned the importance in the process of understanding the past of both recognition of and detachment from the past. In other words, while it is important for the creation of historical awareness to relate to the past by empathising with the past (more recently coined the museological 'fast food' as this often involves an 'experience of the past' through heritage entertainment), historical, cognitive distance ('slow food') is just as important.

Although it is often hard to disagree with the authors, their thesis and the recommendations are not always sufficiently grounded in (discernible) data. Many of the recommendations oppose an over-commercialised presentation of the past, but we want to know exactly why such a presentation is harmful? Equally, it may seem evident that when history touches on the lives of students it is better to work with assignments that tap into their creativity rather than only their cognition; however, which research demonstrates this is indeed so, and would the research perhaps have had a different outcome if different case studies had been used? Slave trade and the Holocaust are heavily politicised and very emotionally laden subjects. It might well be that if pupils are taught about other epochs and historical themes (sedentary life during the Neolithic period, or the medieval guilds) very different teaching methods would be effective. One wonders moreover, whether the five concluding recommendations are hands-on enough for teachers. The last one – the recommendation to improve the content, didactics and quality of heritage education – is a case in point. At the same time it must be stressed that this is a book that offers far more than just recommendations, and not only to teachers. This is heritage studies reaching maturity.

Hanneke Ronnes, University of Amsterdam

Judith Brouwer, *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2013; Hilversum: Verloren, 2014, 352 pp., ISBN 978 90 8704 405 3).

For research on Dutch correspondence in the seventeenth century scholars have long depended on letters preserved in family archives of the Dutch Republic's elite. In contrast, Judith Brouwer's book *Levenstekens* focuses on letters written by people from the lower classes. She investigated material first discovered by the Dutch historian S.W.P.C. Braunius, who found intercepted mail and papers from the early modern Netherlands in the National Archives of the United Kingdom in the 1980s. These letters are part of the 'Prize Papers' collection, as they had been transported on board ships that were captured by English privateers during wartime. The letters never reached their destination, because privateers had to bring captured ships with all their contents to England. Correspondence on its way to or from the Dutch colonies thus ended up in the English archive.

Some researchers followed Braunius to England, but only after Roelof van Gelder investigated the extent of the collection in 2006 did the letters become known to a wider public. Van Gelder estimated that the archive contained over 38.000 early modern Dutch letters. His report led to many more publications on this unique material, from the edited volume of letters written by people on Michiel de Ruyter's fleet to investigations into the development of Dutch language among the lower classes. The *Sailing Letters Journal* series, moreover, offered a large number of short articles by scholars of various disciplines on individual letters. Judith Brouwer has added an important study to this body of scholarship with her book on captured letters from the Dutch Disaster Year 1672.

With this book, based on her PhD dissertation defended at the University of Groningen in 2013, Brouwer has written a comprehensive study of the 195 preserved letters sent from the Dutch Republic to the colonies in 1672. She investigated the lives and feelings of the individual authors in the context of the 1672 war. While previous studies have uncovered many aspects of the Dutch Disaster Year, it has never been possible to examine this closely the personal experience of the ordinary inhabitants of the Dutch Republic. Brouwer has explored the letters from various perspectives. The book investigates the epistolary culture of the seventeenth century and the social background of the authors and recipients. Its second part analyses the way authors reported about the war that broke out in 1672 and continues by describing the personal lives and emotions of the correspondents.

Levenstekens commences with the practices of letter writing in the Dutch Republic, covering the educational system, the letter books with theoretical ideas about corresponding, and the extent to which the correspondents of the 1672 letters brought these ideas into practice. Through these topics, we already get a closer look into the lives of the correspondents: some were unable to write themselves, so professional writers put down their thoughts on paper. Others asked neighbors or family members to write their letters for them. The fact that some senders could not write was closely related to the environment they came from, Brouwer subsequently demonstrates. Literacy was high in the Dutch Republic, but those women who had husbands overseas often came from the lower classes. Some could read, fewer of them could write. Not all correspondents came from the lowest classes, however. Brouwer's meticulous archival investigation of the origins of the Amsterdam authors establishes that the correspondents came from all social strata. Almost half of these people had a husband overseas. This investigation also shows the limits of this type of research: because archives offer more details about the wealthy families, Brouwer emphasizes that the chapter on the social background of the correspondents can say most about these people (160). At the same time, this makes the number of people from the lower classes that she has been able to trace impressive.

The second part of the book forms the core of the research, focusing on the content of the letters. The third chapter analyses the ways the authors wrote about the developments of the 1672 war, the last chapter shows how the people in the Dutch Republic informed their correspondents about their daily lives. These chapters allow the reader to approach the correspondents more closely. Brouwer discusses the way the correspondents wrote about various themes, such as the longing for the people overseas and the misery of illness, death, and poverty. She shows that people without a good education were also highly interested in obtaining news via various channels. By discussing a broad variety of themes, in these chapters Brouwer reveals the most important thing the authors have in common: a feeling of insecurity about their own lives and the lives of their loved ones overseas. The war only intensified these feelings. In this part of the book, these emotions truly seem to come alive.

Brouwer brings the reader in close contact with her source material with an abundance of quotations. Her aim to investigate the letters from many perspectives combined with her eye for detail sometimes results in repetitions. In addition, the many details she provides about a large number of individual correspondents can make it more difficult to follow the general point of her analysis, especially in the chapter on social origins that contains many brief life descriptions. Another point of attention is that her analysis does not cover all the Dutch correspondence captured in 1672. Brouwer does not discuss the hundreds of letters written in Suriname at various moments during that year. She remarks in her conclusion that the correspondents living in Suriname

only possessed knowledge of the outbreak of war, which would make a comparison with the more elaborate war correspondence written in the Dutch Republic almost impossible (289). However, the letters from Suriname written in August and September 1672 show that the war also had a major impact on the colonists' lives: they feared an English invasion, their sugar production stagnated, the trade with the Dutch Republic was severely disturbed and life was arguably even more insecure than it was in the Dutch Republic itself. Some attention to these letters could have placed Brouwer's material from the Dutch Republic in a broader comparative framework.

With her focus on correspondence from the Dutch Republic, Brouwer has written a book that will be of great interest to scholars of the Dutch Golden Age who want to know more about the epistolary culture of the lower classes and daily life in times of war. Yet *Levenstekens* will certainly appeal to a broader public as well. Brouwer's writing is clear, without unnecessary jargon, and she provides much contextual information useful for those unfamiliar with the history of the Dutch Republic. With this book, Brouwer ensures that numerous carefully written 'signs of life' from 1672 can finally be read and enjoyed.

Suze Zijlstra, Georgetown University

Adam Clulow, *The Company and the Shogun: The Dutch Encounter with Tokugawa Japan* (New York: Columbia University Press, 2014, 352 pp., ISBN 978 0 2311 6428 3).

In September 2006, Prime-Minister Jan Peter Balkenende introduced the controversial term ‘voc mentality’ (*‘voc-mentaliteit’*) into Dutch political debate. While happy to take credit for Dutch economic growth, he was not particularly clear about the meaning of his neologism: ‘Let’s be grateful. Let’s be positive about this! The Netherlands can do it again! That voc mentality – daring to cross boundaries – is back. Dynamism! Right?’ The term caught on quickly. There are now entries in Wikipedia and *Dikke Van Dale*, the most authoritative dictionary of the modern Dutch language. MPs were less persuaded by Balkenende’s claims. Jan Marijnissen, leader of the Socialist Party, pointed out that the voc era was characterized by piracy and privateering, and saw the beginnings of Dutch colonization of Indonesia. ‘It may create a wrong impression abroad when our Prime Minister publicly states that he wants to return to the voc era.’ The past is, indeed, a foreign country. Both Balkenende and Marijnissen assumed that the Dutch East India Company had been a dominant force in world history, whether for good or for evil. Let us hope that they will find time in their retirement to read Clulow’s *The Company and the Shogun*, which tells a rather different story, not one of triumph and success, but one of failure and defeat. As Clulow shows, the shogun, *daimyos* and merchants of seventeenth-century Japan proved more than a match for the voc. The Company was unable to shape international relations in East Asia in any significant way, and had mixed success inserting itself into existing indigenous power structures there, to the detriment of its trade and navigation. The ‘voc mentality’, however defined, was hardly a panacea!

The Company and the Shogun fits in beautifully with the efforts of postcolonial historians in Asia and Europe to ‘provincialize’ European history and question longstanding historiographical assumptions regarding the superiority of the ‘dynamic’ West over ‘static’ Asian societies. It also addresses marked imbalances in the postcolonial literature produced since the 1960s. In many ways, Clulow’s approach mirrors that of the highly successful Brill series ‘TANAP monographs on the History of Asian-European Interaction’. As noted by series editor Leonard Blussé, scholars in newly independent Asian countries have tended to follow the ‘nation-building’ agenda, which does little to prepare citizens ‘for our present age of regional co-operation and globalization.’ The TANAP and Encompass programs at the University

of Leiden take a different approach. Reading VOC documents ‘against the grain’, the authors of the sixteen TANAP monographs published so far have reconstructed trade flows and trading networks in monsoon Asia, continuity and change in indigenous societies that came into contact with the VOC, and the Company’s interaction with various merchant communities and princely courts in monsoon Asia. Drawing on a wealth of Dutch, English and Japanese sources, *The Company and the Shogun* is similarly concerned with connections and comparisons, analyzing seemingly localized events from regional and global perspectives. It builds in particular on the extensive research that Blussé, John Wills and others have done on the VOC’s troubles and travails in China, Taiwan and Japan.

Clulow also gives the story an important new twist. He argues convincingly that the VOC was no reluctant imperialist, but used all means at its disposal – military, naval and political – to further its interests. There could be no trade without war, as the Company directors knew very well. The toxic mixture of naked aggression and treaty making that we call VOC policy met with marked success in Southeast Asia in the first half of the seventeenth century. The Company managed to break the power of the Portuguese, keep other European competitors at bay, and insert itself as co-ruler in a number of indigenous polities, thus redirecting regional trade flows and monopolizing worldwide production and trade in nutmeg, mace, cloves, and, later on, cinnamon as well.

Yet however much it tried, the VOC was unable to implement this strategy in East Asia. As Clulow points out, Chinese warlords and Japanese authorities could and did respond to Dutch aggression with overwhelming force when necessary. The VOC was expelled from the Pescadores in 1624, and from Taiwan in 1662, for example. Attacks on Japanese merchantmen carrying a *shuinjo*, a maritime pass from the Shogun, invariably met with heavy-handed responses from the Bakufu. As Clulow notes, VOC trade with Japan stopped completely in the period 1628-1632, following an overhasty, thoughtless arrest of two Japanese junks at Fort Zeelandia on Taiwan.irate Japanese officials demanded that the VOC hand over the culprit – Pieter Nuyts, Dutch Governor of Taiwan – for condign punishment, which it did, in total contravention of the Company’s claim to have legal sovereignty over its employees. Nuyts remained a prisoner in Japan for four years. He was only released once the VOC agreed to play by the Bakufu’s rules, assuming the position of humble vassal (*fudai*) of the Shogun, and presented Iemitsu with an extraordinary gift: a massive brass chandelier, counting no less than thirty arms. To this day, the chandelier remains a prominent feature of the mausoleum that Iemitsu built for his predecessor (Ieyasu) in Nikko.

In its dealings with Asian rulers, the VOC preferred to act as a champion of freedom of trade and navigation, ready to liberate them from Iberian ‘tyranny’ in exchange for grants of sovereign powers (exclusive

trading privileges, the right to build a fortress et cetera). As Clulow shows, the Japanese authorities would have none of this. Much like the Emperor of China, the Shogun conceptualized the world as a civilizational order, a hierarchy of rulers that culminated in himself. Diplomatic relations could only be maintained with other suitable princes – Korea’s rulers, for example – who, lower in rank than the Shogun, were expected to pay tribute. Consequently, the Shogun was happy to receive embassies authorized by the ‘King of Holland’ (i.e. the Prince of Orange), but refused to treat the Governor-General in Batavia and his representatives as anything other than merchants. This was an important factor in the near breakdown of relations between the VOC and the Bakufu in 1628-1632. Governor-General Jacques Specx, one-time *opperhoofd* of the Hirado factory, found a way out of the diplomatic impasse. Specx was the first to describe VOC officials as ‘faithful vassals of His Majesty’ (99) in his communications with the Bakufu. As Clulow explains, the term *fudai* denoted vassals or servants who stood in hereditary subordination to another family or group and who were defined by their record of loyal service. It was applied to one group within the Tokugawa order in particular: ‘the fudai daimyo’, which staffed ‘Edo’s expanding bureaucracy’ (100). Starting with Specx, VOC officials sought to construct a ‘genealogy of service’ tying them directly to the Shogun – much like the *daimyo* did themselves (101).

Performance quickly became reality. Nor would service to the Shogun remain restricted to the famous *hofreizen*, the annual visit to the court in Edo. When a revolt broke out in the Shimabara domain in December 1637, involving ‘Christians eager to escape Tokugawa persecution’ (125), the Bakufu expected VOC officials both to offer material assistance in the form of cannons, gunpowder et cetera and to participate directly in the siege of Hara Castle. Nicolaes Couckebacker, *opperhoofd* of the Nagasaki factory, hastened to comply with the Shogun’s request. In February and March 1638, ‘Dutch gunners fired over four hundred shots into Hara Castle from ship-mounted guns, and a battery assembled on shore’ (127). In April, Bakufu forces were able to enter the castle, massacre the surviving rebels and end the revolt. Just how much the regime valued the Company’s support on these and other occasions is revealed by *Tsuko ichiran*, a nineteenth-century compendium of Bakufu foreign relations. According to Clulow, the entry for the Dutch records ‘hundreds of years of loyal service, including the Shimabara uprising and dozens of intelligence reports’ (131). Clulow is surely right to conclude that if VOC officials had started out pretending to be the Shogun’s loyal vassals – all for the sake of trade, of course – they had ended up playing the role so well as to effectively surrender any other identity in Japan. From the Bakufu’s perspective, they had become dutiful subordinates. As a result, Dutch trade and navigation in East Asia could only be conducted within very narrow perimeters. Only when Commodore Perry arrived in Uraga Harbor (near Edo) in July 1853 did Japan’s *sakoku* policy of selective engagement with the outside world come to an end.

The Company and the Shogun is a superb analysis of the voc's changing relationship with Japan's political and mercantile elites, and its effects on the Company's position in international relations in seventeenth-century East Asia. The loss of Taiwan in 1662 was of little interest to the Shogun, for example. He had never recognized the voc's claims to sovereignty over the island to start with. His refusal to lend assistance to the voc was a crucial part of what Tonio Andrade calls 'China's first great victory over the West.' Are there no anomalies in Clulow's argument? Of course, there are! It is disappointing that the book's bibliography does not contain a detailed list of the archival and printed sources in Dutch, English and Japanese consulted by the author. As Cynthia Viallé points out, it is a mistake to assume that the annual visits to the court in Edo only started in 1634. In analyzing voc policy in Japan, it would have been useful to draw comparisons with the Dutch Republic's ambiguous position in European diplomacy. *De jure*, the country did not attain sovereignty and independence until 1648. For a long time, it was treated as a subordinate power by its English and French allies, and acted accordingly. For example, the city of Amsterdam provided transport ships for the siege of La Rochelle, the last remaining Protestant stronghold in France to surrender to government troops in 1628. One cannot help but note the similarities with the voc's involvement in the siege of Hara Castle ten years later. Both the voc and its parent, the Dutch Republic, were jockeying for position in various international arenas. In view of the overlap in personnel – voc directors served at every level of government in the Dutch Republic – it should not surprise us to find clear parallels between the state and the company, particularly in their understanding of political economy.

Martine Julia van Ittersum, University of Dundee

Roberto Dagnino, *Twee leeuwen, één kruis. De rol van katholieke culturele kringen in de Vlaams-Nederlandse verstandhouding (1830-ca. 1900)* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2013; Hilversum: Verloren, 2015, 399 pp., ISBN 978 90 8704 434 3).

Twee leeuwen, één kruis. Onder deze wat enigmatische titel schreef Roberto Dagnino een weldoordacht boek over de ontwikkeling van de katholieke cultuur in Nederland en België na de onafhankelijkheid tot de eeuwwisseling. Meer in het bijzonder heeft hij het daarbij over de wederzijdse invloeden, processen van toe-eigening en onteigening, maar vooral over de afbakening van de culturele grenzen van het Nederlandstalige katholicisme en de spanningen die konden ontstaan tussen een katholieke identificatie en nationaal bewustzijn. Religieuze samenhangsgevoelens werden in deze periode immers uitgedaagd door nieuwe idealen die werden gecultiveerd in Groot-Nederlandse, belgicistische en uiteindelijk ook Vlaams-nationalistische stromingen. Dagnino gaat in zijn boek na tot op welke hoogte Nederland binnen de ‘mentale ruimte’ van Vlaamse katholieken lag en, *vice versa*, in hoeverre Vlaanderen deel uitmaakte van de culturele horizon van de Nederlandse katholieken. Het werk past dus binnen een traditie van onderzoek naar de verhouding tussen religie en nationalisme, raakt aan Duitse studies over de negentiende eeuw als een tweede confessioneel tijdperk, maar Dagnino legt duidelijk zijn eigen klemtonen, vooral dan in zijn aandacht voor culturele actoren. Het boek wordt immers voornamelijk opgebouwd rond een aantal hoofdfiguren (onder andere Jozef Alberdingk Thijm, Jan Willem Brouwers en Willem J. F. Nuyens) en hun publicaties in tijdschriften van katholieke signatuur. Zelf- en heterobeelden worden gereconstrueerd op grond van betogen over letterkundige en (kunst) historische onderwerpen.

Zoals Dagnino ook aangeeft in het eerste van deze biografische hoofdstukken, houdt de focus op ‘Vlaanderen’ op zich al een verenging van de vergelijking in. Joachim Le Sage ten Broek, de eerste Nederlandse emancipator die aan bod komt, had het immers vooral over het jonge België dat als bolwerk van katholicisme aan de noordelijke katholieken tot voorbeeld moest worden voorgehouden. Voor hem was het godsdienstige element het belangrijkste punt van vergelijking en Vlaanderen kreeg geen bijzondere status toegemeten op basis van de gemeenschappelijke taal. Die taal staat wel centraal in heel wat andere hoofdstukken, vooral dan in het deel over de ‘spellingoorlog’ tussen de voorstanders van de commissie spelling (toenadering tot de officiële Nederlandse spelling) en de derochisten

die de 'Vlaamse' spelling wilden behouden. Religieuze opvattingen kleurden ook hier het debat en naast 'kanselwelsprekendheid' die duidelijk leek te maken dat er zonder katholicisme geen heropleving van het Vlaams kon zijn, ging het onder meer over de vraag of Nederland als een volledig protestant land moest worden gezien en elke toenadering diende te worden vermeden. De tweede generatie particularisten, die in het volgende hoofdstuk aan bod komen, zagen de Vlaamse taal niet zozeer als een barrière tegen het noordelijke protestantisme, zij wilden vooral de erkenning van de eigenheid van de Vlaamse dialecten. Voor Guido Gezelle waren taal en religie dan weer wel onlosmakelijk met elkaar verbonden en was taal onderdeel van een bredere oorlog voor 'vrijheid en religie'. (Hij pleitte voor de ontwikkeling van een soort Dietse *koine* om de hegemonie van het Hollands te voorkomen.) In het hoofdstuk over de Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas verschuift de aandacht van taaldebatten naar de receptie van het verleden en wordt voornamelijk het enthousiasme voor de middeleeuwen gethematiseerd. De gilde richtte zich op de studie en promotie van de christelijke kunst en vooral dan de neogotiek. Aan hand van onder andere de excursieverslagen van deze vereniging geeft Dagnino aan hoe de organisatie aanvankelijk een grensoverschrijdend potentieel had, maar de aandachtspunten langzaam vernauwden (ook op te merken in de oprichting van gelijkaardige gilden in Nederland en Duitsland).

De evolutie die Dagnino schetst in de volgende hoofdstukken is er uiteindelijk één van ontnuchtering, van een toenemend besef van de onmogelijkheid voor de Nederlandstalige katholieken om tot een gemeenschappelijk cultureel kader te komen. J.A.M. Schaepman gebruikte voor deze groeiende kloof tussen de Nederlanden, voor de verschillen in zeden en politiek in België en Nederland, het beeld van de twee leeuwen dat uiteindelijk ook de titel van Dagnino's werk werd. Een beetje jammer is dat Dagnino zijn keuze pas in het stuk over Schaepman en niet al vroeger en uitgebreider toelicht. De Belgische leeuw zag Schaepman als 'un chien savant qui fait des tours et qui joue au domino. Il est même un peu dominé', een brave loebas 'sans queue et sans ongles'. De Nederlandse daarentegen was 'un brave gaillard' en hij hield van hem 'malgré ses rhumatismes calvinistes'. Ook al sieren Schaepmans twee leeuwen de titel, Dagnino's betoog is veel complexer en genuanceerder dan deze tweedeling. In die complexiteit zit de kracht, maar tegelijkertijd ook een wel een beetje de logheid van het werk. De onervaren lezer maakt niet alleen uitgebreid kennis met de hierboven vermelde hoofdfiguren (die we trouwens buiten hun eigen hoofdstuk ook in de andere delen als oude bekenden tegen het lijf lopen), maar tevens ook met talloze anderen met hun eigen subplot. Dit vertraagt en verwacht wel wat, maar de korte samenvattingen aan het einde van sommige hoofdstukken geven houvast en helpen de lezer alles weer terug te koppelen aan de centrale vraagstelling zoals die in de

inleiding werd geformuleerd (de slotbeschouwingen zijn eerder beperkt). Kortom, een mooi geschreven, goed gedocumenteerd boek vol verhalen over bewondering, ontzuhtering en beïnvloeding tussen twee bureu – of leeuwen – onder één kruis.

Tine Van Osselaer, Universiteit Antwerpen

Marc Dierikx, **Anthony Fokker. Een vervlogen leven** (Amsterdam: Boom, 2014, 416 pp., ISBN 978 90 8953 284 8).

Op 6 juni 1936 vierde Anthony Fokker (1890-1939) op Schiphol zijn 25-jarig jubileum als vliegtuigconstructeur en vlieger. De belangstelling voor het jubelfeest was overweldigend. Volgens *De Telegraaf* waren ‘het vliegveld en de akkers er omheen [...] omzoomd met kijkers, die tot op den hoogen dijk van den nieuwen weg stonden’. Deze grote opkomst was niet zo vreemd. Fokker was in de jaren dertig een van de beroemdste Nederlanders, niet alleen in eigen land, maar ook ver daarbuiten. Zijn naam en faam reikten tot ver over de landsgrenzen en dat was geen wonder want als vliegtuigbouwer werd hij tot een van de leidende pioniers van de internationale luchtvaart gerekend. Ondanks de grote belangstelling die de opkomende luchtvaart in deze periode genoot, is de historiografie over de persoon Fokker tamelijk beperkt. In 1931 schreef de Amerikaanse journalist Bruce Gould in opdracht van de vliegtuigbouwer de autobiografie *Flying Dutchman: The life of Anthony Fokker*. Nog in hetzelfde jaar verscheen een Nederlandse vertaling. Na de Tweede Wereldoorlog lag in de literatuur de nadruk vooral op Fokkers successen als vliegtuigbouwer (Edmund Franquinet, *Fokker: een leven voor de luchtvaart* (1946); Edmund Franquinet en Henri Hegener, *Fokker: The Man and the Aircraft* (1961) en Thijs Postma, *Fokker, bouwer aan de wereldluchtvaart* (1979)). Pas in 1997 verscheen met *Dwarwind* van Marc Dierikx een eerste volwaardige studie over de persoon Fokker zelf. Dierikx heeft deze publicatie nu gebruikt als basis voor een nog verder uitgediepte biografie; *Anthony Fokker. Een vervlogen leven*.

Wat na lezing van Dierikxs nieuwe biografie overblijft, is het beeld van een tot het uiterste gedreven constructeur en vlieger die vooral in de eerste jaren van de luchtvaart – toen het nog vooral aankwam op ‘knutselen’ en vliegtuigen ‘uit het hoofd’ bouwen – zijn sporen meer dan verdiende. Maar ook het beeld van een wispelturige, excentrieke en gehaaide persoon die stevast ruzie maakte met zijn zakenpartners, weinig gelukkig was in de liefde en als ondernemer niet al te succesvol was. Dat Anthony Fokker tot medio jaren twintig de neus zo nadrukkelijk aan het venster stak als vliegtuigconstructeur was te danken aan een cocktail van factoren. Allereerst was Fokker – hoewel hij zijn school niet afmaakte – slim en technisch begaafd. Verder beschikte hij over een flinke dosis bravoure, onverschrokkenheid en geluk: een absolute noodzakelijkheid om in de beginjaren van de luchtvaart zichzelf staande te kunnen houden in de moordende concurrentie met andere pioniers én om te overleven, want dodelijke ongevallen deden zich

in deze periode nog aan de lopende band voor. Fokkers pioniersmentaliteit kwam onder meer tot uiting tijdens de geslaagde vliegdemonstraties in 1911 met zijn eigengebouwde 'Spin' boven Haarlem, maar ook nadien bij het voorvliegen van nieuwe vliegtuigtypen waarbij hij immer de limieten van mens en toestel opzocht.

Niet minder belangrijk voor zijn succes als luchtvaartpionier waren Anthony Fokkers afkomst uit een welvarende plantersfamilie en het tijdsgewricht waarin hij leefde. Als vooral zijn vader Herman hem in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog niet herhaaldelijk financieel had bijgestaan, was zijn luchtvaartcarrière beslist een vroege dood gestorven. Uiteindelijk werd Fokkers talent als vliegtuigconstructeur 'gered' door de Eerste Wereldoorlog, die de ontluikende luchtvaart een enorme duw in de rug gaf. Terecht concludeert Dierikx dat Fokker zonder tussenkomst van de 'Grote Oorlog' hoogstwaarschijnlijk 'slechts een van de vele voetnoten in de geschiedenis van de luchtvaart zou zijn gebleven'. Tijdens de vier oorlogsjaren zou Fokkers ster aan Duitse zijde tot ongekeerde hoogte stijgen. Vliegtuigen als de E-1, de DR-1 en vooral de D-VII werden algemeen geroemd door vriend én vijand. Zijn grootste triomf behaalde de tijdens de oorlog tijdelijk tot Duitser genaturaliseerde Fokker door het ontwikkelen van een bruikbaar synchronisatiemechanisme, waarmee kon worden voorkomen dat de kogels van een op de vliegtuigromp gemonteerde mitrailleur de schroef aan stukken zouden rijten. Deze vinding had verstrekkende gevolgen voor de luchtoorlog. Een tijdlang waren de Duitse luchteskaders hierdoor volledig de baas in het luchtruim boven het frontgebied. Een Brits parlamentslid sprak zelfs van een 'Fokker Scourge' die de geallieerde vliegers tot 'Fokker Fodder' maakte.

In november 1918, aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, stortte Fokkers imperium als een kaartenhuis ineen. Uit het broeierige, revolutionaire Duitsland wist hij aan boord van zijn jacht, in een vloerkleed en in een koffer van een dienstmeid een groot deel van zijn kapitaal over de grens te smokkelen. Eenmaal terug in zijn vaderland liet hij meer dan tweehonderd overtollige jachtvliegtuigen, die hij onder voordelige omstandigheden van de Duitse staat had teruggekocht, naar Nederland transporteren. Dit gebeurde – anders dan wel eens wordt verondersteld – volgens Dierikx volledig legaal. Fokker betaalde er keurig belasting over. Bij de organisatie zelf was Fokker nauwelijks betrokken. Vanaf 1920 maakte hij – inmiddels weer Nederlander – een doorstart vanuit Amsterdam. De nadruk kwam nu meer en meer te liggen op de burgerluchtvaart. Van innovatie en technische vernieuwing moest hij echter niets hebben. Fokker verklaarde doodleuk dat hij technische boekwerken ongelezen uit het raam gooide. Hij bouwde na de Eerste Wereldoorlog daarom letterlijk en figuurlijk voort op het bewezen principe van hout, stalen buizen en linnen bekleding. Het bracht hem aanvankelijk nog enig succes, maar medio jaren twintig verloor de vliegtuigconstructeur steeds meer terrein en het kostte hem uiteindelijk, toen in de jaren dertig de

eerste metalen vliegtuigen ten tonele verschenen, zijn leidende positie in de internationale vliegtuigbouw.

Ondanks de stichting van een fabriek in Amsterdam-Noord in 1920, keek Fokker al snel weer naar het buitenland. Hij beschouwde de Verenigde Staten als het beloofde land. Aanvankelijk leek dit een goede keuze, maar doordat Fokker geen geboren ondernemer was én doordat hij vanwege zijn beperkte technische blik ook aan de overkant van de oceaan geen grote investeringen durfde te doen, liepen zijn ambities om als succesvol ondernemer in de Verenigde Staten te slagen uiteindelijk in 1931 spaak. Nadat eerder al General Motors zijn fabriek had overgenomen, werd hij nu gedwongen de directie van het concern te verlaten. Fokker was niet langer 's werelds belangrijkste vliegtuigbouwer. Wat nu alleen nog restte was zijn fabriek in Amsterdam, maar ook hier stonden zijn weigerachtige houding om te investeren en een gebrek aan strategische visie hem in de weg. Zijn op basis van verouderde technieken geconstrueerde nieuwe toestellen, bracht hij slechts moeizaam aan de man. Uiteindelijk besloot Fokker zich, min of meer uit nood geboren, toe te leggen op de lucratieve handel in metalen Douglas-vliegtuigen. Het was vooral dankzij de steeds groter wordende oorlogsdreiging dat zijn vliegtuigenfabriek er eind jaren dertig weer een beetje bovenop kwam. Zelf bemoeide Fokker zich in deze periode nauwelijks nog met zijn fabriek. Hij bracht zijn laatste levensjaren vooral in de Verenigde Staten door, bij voorkeur op een van zijn jachten, totdat hij op 23 december 1939 – tamelijk onverwacht – overleed.

Het is Dierikx, door gebruik te maken van zo veel mogelijk verschillende bronnen, waaronder voorheen onbekende archieven en filmbeelden, gelukt een gelaagd beeld te scheppen van het leven van de vliegtuigconstructeur én het wel en wee van de Fokker vliegtuigenfabriek in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog. In tegenstelling tot het eerder gepubliceerde *Dwarswind* ligt de nadruk nu echter nog veel meer op het levensverhaal van Anthony Fokker en minder op de ontwikkeling van de luchtvaart en de rol van de Fokker-fabriek hierin. *Anthony Fokker. Een vervlogen leven* is hiermee vergeleken een volmaakte biografie. Na lezing blijven er nauwelijks nog vragen open. En dat is, gezien het geringe aantal persoonlijke documenten dat van deze beroemde Nederlander bewaard is gebleven, een prestatie van formaat. Van grote waarde is dat de 'schimmige' jaren voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Duitse Schwerin, die in hoge mate bepalend waren voor Fokkers latere loopbaan, voor het eerst door Dierikx grondig in kaart zijn gebracht. Hetzelfde geldt voor Fokkers activiteiten in de Verenigde Staten in de jaren twintig en dertig. Het zorgt voor een meer evenwichtig beeld van de vliegtuigbouwer, dat zeker niet louter positief is. Fokker was een *self made man* die beschikte over een goed stel hersens en de nodige durf. Maar hij was ook een wispelturige, slordige en in zichzelf gekeerde persoon, die wars van conventies was en snel iemand tegen zich in het harnas kon jagen. Daarvan getuigen onder meer zijn zeer moeizame

relatie met KLM-directeur Albert Plesman en zijn niet al te gelukkige privéleven. Fokkers leven in de snelle wereld van de luchtvaart waarin succes en faam hand in hand gingen met dood, tegenslag en verlies, met hieraan gekoppeld de vele ups en downs uit zijn privéleven, staan garant voor een zeer lezenswaardige biografie.

Erwin van Loo, Nederlands Instituut voor Militaire Historie

Peter van Druenen, *Vissers, kapers, arbeiders. Vlissingen 700 jaar stadsrechten* (Vlissingen: Stichting Historische Publicaties Schelde-estuarium, 2015, 1104 pp., ISBN 978 90 822048 0 3).

Het is jammer dat Peter van Druenen bij het schrijven van zijn geschiedenis van Vlissingen geen gebruik heeft gemaakt van Michael Pye's *The Edge of the World* uit 2014. De vroege geschiedenis van Vlissingen, hoewel niet gerelateerd aan noordelijke invallers, herinnert enigszins aan Pye's beschrijving van door de Noormannen gestichte handelssteden: 'Het was geen bijproduct van een gewijde plaats, en evenmin gebouwd als huisvesting voor een krijgshoof en zijn volk, maar een plaats die haar eigen doelen bepaalde en diende. Het was een geschikte uitvalsbasis voor handel en verschilde van het gebied eromheen' (Nederlandse uitgave, *Aan de rand van de wereld*, 123). Vlissingen ontstond als vissersdorp, waarvan de bewoners, zoals Van Druenen duidelijk maakt, in het midden van de dertiende eeuw zelf het initiatief namen om 'een kilometer naar het zuiden een nieuwe nederzetting en een nieuwe haven te bouwen' (46). De nieuwe haven huisvestte de vissersvloot en het veer naar Vlaanderen. Voor de vissers was handel overigens een nevenactiviteit: zij verkochten hun vis, en ook zout, in Engeland en Antwerpen en namen soms wol mee als retourvracht uit Engeland. De werkelijke stichting van een stad (1315) kwam wel uit de koker van een landsheer, namelijk die van graaf Willem de Derde. Het strategisch gelegen Vlissingen werd door hem van een nieuwe haven voorzien, mede met de bedoeling om een commercieel centrum te laten ontstaan. De relatie tussen dit initiatief en dat van de Vlissingers zelf, blijft wat onhelder; het lijkt erop dat er eerst een primitieve haven werd aangelegd die vervolgens werkelijk kaden kreeg en omringd werd door een stedelijk stratenplan.

De link met Pye's verhaal over het type Noord-Europese maritieme handelsstad is met name interessant door het bestaan van een soort tegenhanger in de onmiddellijke omgeving. Het op zeven kilometer afstand gelegen Middelburg was wél al vroeg een kerkelijk en bestuurlijk centrum en zou vanaf de late middeleeuwen voortdurend haar relatie met de machthebbers aanwenden om het concurrerende Vlissingen te hinderen, bijvoorbeeld bij het uitbreiden van de havens. In het boek is dit niet echt een rode draad, mede doordat Van Druenen de geschiedenis van Vlissingen voornamelijk chronologisch beschrijft. Ook omdat hij Vlissingen niet werkelijk vergelijkt met andere steden, zou een verwijzing naar de twee typen steden die Pye onderscheidt, vruchtbaar zijn geweest. In zijn nawoord verwijst Van Druenen wel naar de door Harry Jansen in zijn

BMGN-artikel uit 1996 ('De Nederlandse stadshistoriografie in internationaal perspectief. Een geschiedtheoretische analyse') en later in 2003 (H.S.J. Jansen, J.Th. Leerssen, E.R.M. Taverne, *Stadsruimte. Diversiteit en samenhang in de stedengeschiedenis van Nederland*) genoemde ideaaltypische benadering, die de leidraad zou vormen voor een klein aantal stadsgeschiedenissen in Nederland. Van Druenen noemt deze stadsgeschiedenissen echter niet nader en ook een wat bredere beschouwing waarin zijn studie in deze reeks wordt geplaatst, ontbreekt.

Van Druenens min of meer integrale geschiedschrijving blijkt in elk geval goed gedragen te kunnen worden door een ideaaltypische benadering van stadsgeschiedenis. Vlissingen voldeed in de loop van haar geschiedenis aan het ideaaltype van de vissersstad (1134-1550), de kapersstad (1581-1706) en de arbeidersstad (1814-1864). Deze periodes werden gescheiden door transitieperiodes van 1550 tot 1581 en van 1706 tot 1814, terwijl de stad zich vanaf 1964 ontwikkelde tot de woon-, werk- en zorgstad van tegenwoordig die dus niet langer een ideaaltype vertegenwoordigt. De ideaaltypes en de overgangperiodes bepalen de hoofdstukkenindeling van het boek en dus de chronologische opbouw. Alle genoemde jaartallen zijn gerelateerd aan de aanleg van één of meer havens, die Vlissingen grotere kansen boden voor de op dat moment centrale activiteit: visserij, kaapvaart respectievelijk scheepsbouw.

Van Druenen, historicus met een ondernemersachtergrond, vraagt zich af hoe het kan dat Vlissingen altijd een eenzijdige economie en dito samenstelling van de beroepsbevolking heeft gehad – met uitzondering van misschien de achttiende eeuw en de laatste vijftig jaar – en waarom de stad nooit een echte expansie kende ondanks de gunstige geografische ligging. Voor het tijdvak voorafgaand aan 1550 wijst hij op de rol van concurrent Middelburg. De buurstad 'met veel contacten bij de hogere, meestal keizerlijke overheden, slaagde [...] er keer op keer in om de uitbreidingen van Vlissingen tegen te gaan' (189). Naderhand was het enthousiasme waarmee men zich in Vlissingen op de kaapvaart en de smokkel wierp mogelijk een remmende factor. De reputatie van Vlissingen moest het afleggen tegen die van Middelburg (369), dat haar functie als bestuursstad had behouden en ook haar 'oude, vertrouwde contacten met leveranciers en afnemers in de verschillende buitenlanden' (328) van vóór de Opstand. Ook Vlissingens status van pandstad onder Engels bewind (1585-1616) kan volgens Van Druenen ongunstig hebben uitgewerkt, terwijl voor haar reputatie in handelskringen ook haar sterke band met Oranje en de calvinistische inslag van de bevolking contraproductief moet zijn geweest (391). Optimistischer is Van Druenen over de periode sinds de realisering van het havencomplex Vlissingen-Oost in 1964. De arbeidersstad had toen eindelijk 'het stadium van volwassenheid bereikt' en ontkwam tenslotte aan de eeuwenlang als een schaduw over haar heen hangende eenzijdigheid (899).

In de overgang van het ene tijdperk naar het andere speelde migratie volgens de auteur een belangrijke rol. De bevolkingsverschuiving in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog markeerde de overgang van vissers- naar kapersstad. De uittocht van aan de handel en scheepvaart gerelateerde burgers na de annexatie door Frankrijk in 1807 en de komst van werklieden voor de marinewerf (eerst die onder Napoleon, later die van het Koninkrijk der Nederlanden) markeerde de overgang naar een arbeidersstad. De komst van de particuliere scheepswerf De Schelde in 1875, zeven jaar na de verplaatsing van de marinewerf naar elders, en de grote uitbreiding van die werf in de wederopbouwjaren vanaf 1944, versterkten alleen maar het karakter van Vlissingen als arbeidersstad. De later grotere differentiatie onder de beroepsbevolking verklaart Van Druenen uit 'ontwikkelingen in de nationale en vooral internationale economie' (1028).

De lijvige geschiedenis van Vlissingen – vijf pond zwaar – leest vlot en weet te boeien. De economische invalshoek overheerst wel, maar Van Druenen last allerlei onderwerpen, zoals cultuur, moeiteloos in zijn chronologische verhaal in. Over sociale spanningen lezen we echter weinig, terwijl Vlissingen toch een sterk arbeidersradicalisme kende zoals we weten uit de dissertatie van Bert Altena, *Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929* (Amsterdam 1989). Over de armenzorg lezen we helemaal niets, maar dat kan ook een bronnenprobleem zijn. Bij het bombardement door de Engelsen in 1809 ging heel het stadsarchief van Vlissingen verloren. Verder behandelt Van Druenen sommige onderwerpen meer dan eens op verschillende plaatsen in het boek en is sommige informatie überhaupt overbodig. Een voorbeeld van het eerste is de literator J.C. van Schagen, zowel genoemd in een paragraaf over cultuur in de negentiende als in één over cultuur in de twintigste eeuw (687, 767). Een voorbeeld van het tweede is een beschrijving van de afvaart van keizer Karel V uit Vlissingen in 1556 (292).

Enkele malen corrigeert de auteur de nationale geschiedschrijving. Hij vindt dat Vlissingen de eer toekomt de stad te zijn die op 6 april 1572 als eerste de Spaanse overheersing van zich afschudde – anders dan Den Briel waar het initiatief bij toevallig gelande Watergeuzen lag. Verder pleit Van Druenen voor eerherstel voor Ewout Pieterszoon Worst, de ten onrechte vergeten Vlissingse admiraal die in 1572 en 1573 belangrijke overwinningen op de Spanjaarden wist te behalen. Zeker het eerste feit verwijst naar een door Van Druenen wel opgemerkte, maar minder beklemtoonde grote lijn in het boek: dat Vlissingens strategische ligging haar geschiedenis sterk heeft gekleurd.

Jan Zwemer, Serooskerke

Maurits Ebben, Margriet Lacy-Bruijn, and Rolof van Hövell tot Westerflier (eds.), *Alba: General and Servant to the Crown* (Rotterdam: Karwansaray Publishers, 2013, 464 pp., ISBN 978 94 90258 08 5).

Without doubt Fernando Álvarez de Toledo, third duke of Alba, is one of the most controversial figures of Spanish and European early modern history, particularly during his period as governor-general of the Habsburg Netherlands from 1567 to 1573. In connection with the historiographical evolution of the figure of the 'Great Duke' in the interesting introduction to the book Maurits Ebben states 'He also was, during his lifetime, a highly controversial person, and for centuries to come a favourite subject in historiography for all kinds of purposes and from many perspectives. In his own country he initially tended to receive praise as a distinguished statesman and, especially, as military leader but eventually he was forgotten. Abroad, he was better known but enjoyed a notorious reputation' (9).

The origin of the 'Dark Legend' of Alba is found chiefly in the fact that he had to apply the so called Confessionalisation in the Habsburg Netherlands, but when this failed his enemies attacked him constantly. These enemies were not only the political elites of the Habsburg Netherlands, but also a great number of courtiers in Madrid. All these attacks, which are thoroughly studied in this volume, made the Duke of Alba into one of the core elements of the Black Legend, the anti-Hispanic propaganda deployed for centuries.

Nonetheless, historiography started to change its approach to Alba with the first modern biography written by William Maltby in 1983: this was the first work in which the duke was treated as a real person, not just as political figure. In the years that followed the new lines begun in this work were studied in more depth in other biographies, such as those by Henry Kamen and Manuel Fernández Álvarez – works that should be seen within the framework of the renewed interest in the study of the Spanish monarchy from the 1980s. Historians revealed that the Duke of Alba was not just the 'monster' depicted by the various national histories, but one of the most significant persons at the court of Spain for practically the whole sixteenth century. He was a Grandee of Spain, counsellor of State and War, Lord Steward of the Royal Households of Burgundy and Castile – even for Charles V and Philip II – governor of Milan, viceroy of Naples and governor-general of the Habsburg Netherlands. He was also one of the most important generals of his time, fighting in the Holy Roman Empire, Italy, Tunisia, France, Portugal and the

Habsburg Netherlands: and as well as being employed in diplomatic missions he took part in several 'special' embassies to France, Italy and the Holy Roman Empire.

However, new insights of current historiography, which has reinforced the multidisciplinary studies and the collaboration of historians of different countries who have put aside national histories, have contributed to situating Alba in a more realistic perspective. It is in this historiographical context that the greatest value of this volume lies, because it is the first work in which almost all the finest experts on the Duke of Alba, from different countries and different specialities, have worked together to show us a broader perspective of Alba's life. Thanks to this, we find fifteen essays from specialists in various fields such as History, Art History and Literature, coming from the Netherlands, Spain, England, Belgium, France, Ireland and Austria and edited by Dutch scholars. In comparison, at the international congress that took place in 2007 at Piedrahita, Barco de Ávila and Alba de Tormes, commemorating the five hundredth anniversary of Alba's birth, more than thirty scholars participated, but almost all of them were Spanish.

In this volume the different specialists were invited to give the results of their research in their specific fields of expertise with regard to the Duke so that the various essays do not necessarily explore new sources, but ask new questions. The collection is divided in three parts. The first – which covers the essays of H. Kamen, R. Quatrefages, J. Martínez Millán, G. Janssens, W. Thomas, R. Mulcahy, A. Pérez de Tudela and J. M. Calderón Ortega – deals with the different facets of Alba's life. Its focus is not only on political aspects; two essays cover his role as patron of arts. The second part – with essays by F. Edelmayer, M. J. Rodríguez-Salgado, R. Fagel and R. Valladares – has a geographical approach, focussing on Alba's life outside Castile, in the Holy Roman Empire, Italy, the Low Countries and Portugal. The final section – with essays presented by J. Pollmann and M. Stensland, Y. Rodríguez Pérez and M. Ebben – is devoted entirely to Alba as controversial figure during the sixteenth and seventeenth centuries.

We can make some minor critical remarks about the volume, for example there is no single conclusion or vision of the personage, as there are several methodologies involved at the book. However this could be considered as a plus point as it opens different ways to continue the research on the 'Great Duke'. In some of the essays Alba's sojourns in various European lands are not analysed, being represented only as a succession of events, and some contributions have some overlap, for example those related to the Habsburg Netherlands, his role as patron of arts and those focussing on the creation of Alba's image. Despite these minor drawbacks it is clear that, after Maltby's biography, this volume marks another significant milestone in the construction, not only of Alba's image in particular, but also that of

the Spanish monarchy in the sixteenth century in general. It is a remarkable achievement with scholars from different countries and fields collaborating to give this more complete portrait of the third Duke of Alba, who still retains some part of his mythical aura.

José Eloy Hortal Muñoz, Universidad Rey Juan Carlos/Instituto
Universitario La Corte en Europa

Michiel van Groesen (ed.), *The Legacy of Dutch Brazil* (New York: Cambridge University Press, 2014, x + 363 pp., ISBN 978 11 07 06117 0).

The Dutch West India Company (wic) occupied Brazil's capital, Salvador de Bahia, from 1624 to 1625, and it occupied northeastern Brazil from 1630 to 1654. For about three decades the colony took up most of the wic's time and resources. Brazil was supposed to be the cornerstone of a growing Dutch Atlantic empire, a lucrative sugar colony that would enrich company investors and enrich the Dutch Republic at the same time. English-language scholarship on the period is scarce in part because Dutch Brazil didn't last: the Dutch overextended themselves and the Portuguese retook the land that they had lost. They then tried to erase all signs of occupation.

The Legacy of Dutch Brazil gives us many reasons to care about the short-lived experiment anyway. As the title suggests, this book isn't about how the Dutch took an interest in Brazil in the first place; it isn't really about the nature and details of Dutch rule, nor their most famous governor, Johan Maurits. While he still enjoys a prominent place in this collection, the book is more concerned with the legacy of the colony, its long-term national and international influences, which require only an occasional foray into the years before the wic lost its most prized possession. In the words of editor Michiel van Groesen, *Legacy* represents 'a radical shift in interpretation by broadening the scope, both geographically and chronologically, and arguing that developments in Dutch Brazil had an impact well beyond traditional colonial and national narratives' (3-4). Some of the book's twelve essays (fourteen, if we count a long introduction and longer conclusion) are more valuable than others, but overall, it is an unquestionable success. It provides countless fresh insights on the Dutch Brazilian moment and many thought-provoking answers to Van Groesen's two key questions: Why has the colony persisted in the imagination (especially the Brazilian imagination, it seems)? And how do we explain the different 'mythologies' surrounding it today?

Legacy is divided into three sections. The first, on Dutch Brazil's geopolitical legacy, covers topics ranging from the Caribbean to West Africa. Chapters One and Two seem to contradict each other somewhat in arguing, first, that Dutch militarism in Brazil did not provide the necessary distraction or space for other Europeans to found their first American colonies – though the Dutch did apparently spread themselves so thin that they diminished their own colonial potential in the Caribbean in the future – and second, that the Dutch disruptions triggered an economic crisis in Brazil, ending

its golden age and prompting everyone to seek a ‘new Brazil’, meaning slave-based sugar colonies like the ones that soon emerged in Suriname and Jamaica. Perhaps the most valuable contribution to this section is Roquinaldo Ferreira’s essay on the Dutch-Portuguese rivalry in West Africa and the fallout from the Dutch conquest of Elmina, launched from Brazil in 1637. Ferreira shows how the Portuguese declined there afterward and how they had to pay the Dutch a 10% tax to trade in the region, even if they were trading with others. Formalized in a 1661 treaty, these arrangements discouraged direct trade between Lisbon and West Africa, encouraged gold smuggling from Brazil, and thus strengthened Brazilian-African connections. Portuguese attention shifted ultimately to the South Atlantic.

The second section explores Dutch Brazil’s cultural legacy, though ‘intellectual legacy’ might have been a more appropriate title. Most revealing, Neil Safier and Arthur Weststeijn write about the decades- and even centuries-long reverberations in European circles from Dutch advances in natural history and free trade ideology, respectively. Both had roots in Brazil. *Historia Naturalis Brasiliae* (1648) was a ground-breaking work because the authors (Georg Marcgraf and Willem Piso) had lived in Brazil, and with some exceptions, they based their descriptions and drawings of Brazilian flora and fauna on their own observations. Prominent humanists and naturalists cited the book as a model study until at least the late eighteenth century. The WIC’s free trade faction never got what it wanted in Brazil – more accurately, it got too little, too late – but ironically, ideas developed in that period were soon reborn in the 1660s in the Dutch Republic, and Pieter De la Court’s writings on the topic were, like *Historia Naturalis Brasiliae*, read and cited for many years to come, most notably by Guillaume-Thomas Raynal, Denis Diderot, and Adam Smith. Safier’s and Weststeijn’s essays highlight Dutch intellectual contributions to western developments that the Dutch don’t always get credit for, maybe because, in the case of free trade, De la Court was working from negative examples like Brazil.

The third and shortest section of *Legacy* grapples with issues of nationalism and the questions raised at the start about memory and mythology. On the Dutch side, naval officers from the Brazilian period enjoyed a long life in print, despite the colony’s eventual failure, because Dutch writers celebrated them in collective biographies, using stories about their successes as a tool for building and maintaining provincial pride and a national consciousness. Similarly, but even more influential, Brazilians have used and continue to value the work of Dutch artists Frans Post, who mostly did landscapes, and Albert Eckhout, who painted life-sized portraits of Africans and Native Americans (among others). One of the most fascinating aspects of this book, explored especially in the essay by Julie Berger Hochstrasser, but relevant to other essays, as well, is the tension between the Brazilian desire to celebrate their victory over the Dutch and erase their enemy’s footprint, on

the one hand, and on the other, their dependence on Dutch imagery to foster a notion of themselves as a diverse people, an amalgamation of different cultures and races. From the perspective of Brazilian nationalism, the war against the Dutch and the visual residue of the Dutch period have both been useful. That Dutch Brazil has any legacy at all is due in large part to Post and Eckhout.

Readers may find that *Legacy* sometimes puts a little too much weight on Dutch Brazil. Isn't it likely, for example, that competitive European rivals would have searched for a 'new Brazil', replicating its sugar-slave model in the Caribbean, without the Dutch invasions and the ensuing sugar crisis? Does Maurits's collection of foreign curiosities really show the colony's 'more inclusive history' (107), as Mariana Françaço claims in Chapter Five? To be fair, in the rest of the chapter she favors more convincing arguments about global connections and the place of gift-exchange in early modern diplomacy. On a related note, in his essay on Dutch tolerance, Evan Haefeli probably could have made a stronger case by focusing on the Jewish experience in Brazil (and afterward). Despite his best efforts, the discussion about African slaves and the lack of Christianization among slaves feels like a distracting *non sequitur*.

Because of its murky association with Governor Maurits's deliberate, after-the-fact reputation-building, the myth of Dutch tolerance is one topic that *Legacy* could have confronted more directly. But that might be an unreasonable personal preference. The book certainly doesn't ignore the problem of conflicting sources and competing, self-serving viewpoints: Van Groesen addresses it in the introduction, and all the authors are sensitive to the complexities of the historical record. Again in the conclusion, which is really a long, insightful book review, Joan-Pau Rubiés warns against accepting any myth about Dutch Brazil too quickly because so many individuals, institutions, provinces, and states had a stake in how it was remembered. This collection explores and unravels those interests and relationships about as well as anyone possibly could.

D.L. Noorlander, State University of New York at Oneonta

Liesbeth Hoeven, **Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz** (Dissertatie Tilburg 2015; Hilversum: Verloren, 2015, 310 pp., ISBN 978 90 8704 491 6).

De maanden april en mei bieden elk jaar een vloedgolf van krantenartikelen en radio- en televisieprogramma's over de Tweede Wereldoorlog. Steeds meer – het is al vaker geconstateerd – is de Shoah in de herinneringscultuur een centrale plaats gaan innemen. Vaak gaat het in de herdenkingsartikelen en -programma's om getuigenissen van overlevenden, en dus dient de vraag zich aan hoe we de erfenis van de Shoah vorm zullen geven wanneer de generatie van rechtstreekse ooggetuigen geheel zal zijn uitgestorven. Vermoedelijk zal de kunst in al haar verscheidenheid voor een belangrijk deel de rol van de ooggetuigen overnemen. De wijze waarop dat nu gebeurt is het onderwerp van het proefschrift waarop Liesbeth Hoeven eerder dit jaar in Tilburg promoveerde. Uit de titel en ondertitel zou je kunnen afleiden dat haar aandacht vooral uitgaat naar de literatuur, maar dat blijkt een misvatting. Met 'verhaalcultuur' doelt zij op de narratieve structuur van de uitingen van de herinneringscultuur zonder dat het altijd om verhalende teksten gaat, al zijn de laatste ook goed vertegenwoordigd in haar studie.

De auteur stelt dat de cultuur, het publieke bewustzijn, zich een *master narrative* heeft gekozen dat in zijn kortste samenvatting luidt: 'Nooit meer Auschwitz'. Zij koos vervolgens vier voorbeelden die zich enerzijds voegen in dat *master narrative*, maar zich daar anderzijds als *counter story* ook tegen verzetten. De selectie van juist deze vier is verrassend, want twee ervan horen in het hart van het 'Nooit meer Auschwitz'-verhaal: het dagboek van Anne Frank en *Leben oder Theater* van Charlotte Salomon. Het zijn wel *counter stories*, maar dan tegen het in hun tijd dominante verhaal van het nationaalsocialisme. Hier wreekt zich dat de keuze van de vier voorbeelden uit de overvloed van mogelijkheden niet duidelijk verantwoord wordt. De andere twee voorbeelden zijn Art Spiegelmans beeldverhaal *Maus* en de beeldende-kunstprojecten van de Duitse kunstenaar Jochen Gerz. Bij ieder van deze vier gebruikt de auteur een ander wetenschapsgebied of theorie om zich een extra toegang tot het kunstwerk te verschaffen. Voor *Maus* is dat de intieme journalistiek; voor Anne Frank erfgoedstudies (het gaat in dat hoofdstuk meer om het Anne Frank Huis dan om het dagboek zelf); voor Charlotte Salomon de traumatheorie; en voor Jochen Gerz de conceptuele kunst. Deze combinaties roepen wel vragen op: zou bijvoorbeeld Charlotte Salomons werk niet met evenveel recht vanuit de intieme journalistiek benaderd kunnen worden en speelt de traumatheorie niet een even grote rol in het werk van Art Spiegelman? Het is duidelijk dat

geen mens nog het hele veld van de herinneringscultuur van Auschwitz kan analyseren, of zelfs maar overzien, maar in een studie als deze zouden de gemaakte keuzes wel gemotiveerd moeten worden. Zo wekt het verbazing dat, wanneer het om ‘verhaalcultuur’ gaat, met bovendien een flink aandeel voor het beeld, aan de wereld van de film geheel voorbij wordt gegaan. Voor de meeste mensen in de eenentwintigste eeuw zal de film toch het voornaamste medium zijn voor hun kennismaking met het complex van gebeurtenissen dat met ‘Auschwitz’ aangeduid wordt. En juist ook in films zijn zowel een *master narrative* als *counter stories* te vinden.

Liesbeth Hoeven bespreekt de gekozen kunstwerken met aandacht voor details en met grote sensitiviteit voor het eigene van elke kunstvorm. Zij bereikt daarin grote diepzinnigheid, maar neemt ook eigenzinnige posities in. Wat mij betreft legt zij een wat al te grote stelligheid aan de dag in haar interpretatie van bijvoorbeeld *Maus*. Zij stelt dat Arties zoektocht naar de verdwenen dagboeken van zijn moeder daarin centraal staat (251), maar dat lijkt me meer ingegeven door de aandacht voor de troep van afwezigheid en onzichtbaarheid die zij in de vier besproken herinneringsvormen signaleert dan door het beeldverhaal van Spiegelman zelf. Voor veel lezers, ook voor degenen die goed op de hoogte zijn van de herinneringscultuur van de Shoah, zal de keuze voor het werk van Jochen Gerz een verrassing zijn. Het is een boeiend hoofdstuk dat tot nadenken stemt. Verschillende projecten van Gerz draaien om onzichtbaarheid. Zo bijvoorbeeld zijn ‘Mahnmal gegen Faschismus’ in Hamburg, een zuil waar het publiek eigen namen op kan schrijven en die langzaam, over een aantal jaren, in de grond zakt tot hij (in 1993) geheel verdwenen is. Of de stenen van het slotplein in Saarbrücken, die hij aan de onderkant voorziet van de ingekraste naam van een vernietigde joodse begraafplaats in Duitsland. Bezoekers van het slotplein zijn zich er, op een doodenkele uitzondering na misschien, niet van bewust. Het proces van het plaatsen van die stenen, ’s nachts hoewel niet in het geheim, kan zelf als kunstwerk beschouwd worden. Maar wat als het proces voltooid is? Heeft onzichtbare kunst nog zeggingskracht? De meeste passanten zijn zich er totaal niet van bewust, evenmin als van een nabijgelegen Gestapocel waar de inscripties van gevangenen nog op de muren te zien zijn. Die context zou het kunstwerk kunnen versterken. Maar nu, een mislukte gedachtenis-vorm? Of voor de fijnproever juist extra krachtig, omdat het project immers het proces van vergeten aan de kaak wil stellen?

De breedte van het onderzoek van Liesbeth Hoeven is imponerend, evenals haar reflectie op de kunstwerken, waarmee ze die in al hun diversiteit toch in één greep houdt. Het doet verlangen naar een groot internationaal en interdisciplinair samenwerkingsverband waarin beschreven, geanalyseerd en geëvalueerd wordt wat er allemaal door de jaren heen tot op de dag van vandaag aan uitingsvormen van de herinnering aan de Shoah het licht heeft gezien.

Ton Kox, *Kweekplaats van katholieke deugd. De onderwijsstrategie van de Congregatie van de Fraters van Tilburg tussen 1844 en 1916* (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2014; Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2014, 395 pp., ISBN 978 90 8219 720 4).

De Fraters van Tilburg waren vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw de eerste pioniers die in Noord-Brabant het katholiek onderwijs aan jongens vormgaven. In een periode van 75 jaar bouwde deze congregatie in Noord-Brabant een uitgebreid en invloedrijk onderwijskundig bolwerk op en was hiermee een van de grootste actieve Nederlandse fratercongregaties.

Katholiek onderwijs was een cruciaal middel om de katholieke gemeenschap te beïnvloeden en binden. De heersende verlichtingsideeën werden door de katholieke kerk als zeer bedreigend ervaren. Dit antimodernisme vormde in de periode 1844-1916 de basis van katholiek onderwijs en vormingswerk, om zo de dreigende secularisering tegen te gaan.

De katholieke kerk wilde in deze periode op een gerichte, strategische wijze de alledaagse werkelijkheid beïnvloeden en modelleren, stelt Ton Kox in zijn studie (28). Zijn centrale vraag is: op welke manier probeerde de Congregatie van de Fraters van Tilburg tussen 1844 en 1916 de beleving van de alledaagse werkelijkheid te beïnvloeden en te modelleren, om zo te komen tot internalisering van het katholieke wereldbeeld en een afscherming van de buitenwereld? Welke strategie gebruikte de congregatie? En hoe ging de internalisering van katholieke ideeën precies in zijn werk binnen het onderwijs?

Aan de hand van de dagelijkse praktijk van de leerlingen, de onderwijsfraters en de leiding van de congregatie en de katholieke kerk wil Kox de onderlinge krachtverhoudingen analyseren. Om dit proces te onderzoeken gebruikt hij elementen uit de theorieën van Pierre Bourdieu, Michel de Certeau en Erving Goffman. Zo beschrijft hij de architectuur en inrichting van de kloosters en internaten van de Congregatie van de Fraters van Tilburg als ‘totale instituties’ en gebruikt hij Goffmans begrip ‘mortificatie’ om het uiteindelijke doel ervan te omschrijven, namelijk ‘het verlies van autonomie en identiteit’ (34-36). In zijn boek *The Practice of Everyday Life* (1980) benadrukt De Certeau de onbewuste dimensies, de onderstromen en de vanzelfsprekende dagelijkse routines. Kox wil onder meer proberen te achterhalen op welke manier de non-conformisten onder de leden van de congregatie en onder de leerlingen zich uitten en hoe er tegen hen werd opgetreden. Voor zover het de religieuzen betreft is dit vaak gelukt; zo wordt er in het boek opmerkelijk veel aandacht besteed aan hun

meningsverschillen en conflicten. Maar de stem van de leerlingen kan niet meer worden achterhaald, en dit is niet anders voor bijvoorbeeld religieuzen die uittraden. Wel concludeert de auteur op grond van indirecte bronnen, zoals de talloze reglementen, dat leerlingen en religieuzen zich niet vanzelf aan de regels hielden en dat er behoorlijk wat tegenstand geweest moet zijn. Het is interessant dat uit het onderzoek blijkt dat de regels in de loop van de tijd steeds verder werden aangescherpt; na 1915 werden ze zelfs nog strenger, schrijft hij op de pagina's 324-325. Blijkbaar was het steeds minder vanzelfsprekend voor leerlingen, fraters en paters om absoluut gehoorzaam te zijn en steeds moeilijker om de buitenwereld met zijn 'moderne' opvattingen buiten de muren van kloosters en internaten te houden.

De modellen van Bourdieu, De Certeau en Goffman bieden uiterst relevante invalshoeken om de geschiedenis van het katholiek onderwijs en de katholieke opvoeding te analyseren en duiden. Daarom is het wel wat jammer dat Kox ze 'niet als kant en klaar verklaringmodel (wil, M. H.) hanteren', maar alleen 'attenderend gebruiken' (27 e.v.); hij licht die keuze ook niet toe.

Zes aspecten van het dagelijks leven stelt Kox in drie opeenvolgende perioden (pionieren, uitbouw en verdere professionalisering van het katholiek onderwijs) telkens chronologisch aan de orde. Het gaat om: de schoolorganisatie en reglementen; de katholieke pedagogiek; de schoolvakken en katholieke onderwijsmethoden; de katholieke buitenschoolse opvoeding; de schoolarchitectuur en inrichting en prominente docenten. Het boek biedt een uitvoerige en gedetailleerde geschiedschrijving van de onderwijsactiviteiten van de congregatie. De auteur analyseert zeer uitvoerig de eigen schoolboeken van de congregatie als normatieve bron. Alle vakken en methodes komen uitgebreid aan bod en hij laat telkens zien hoe de katholieke ideologie daarin expliciet zichtbaar gemaakt werd. Zelfs de rekensommen waren katholiek ('Adam is 930 jaar oud geworden. Dat is ... eeuwen + ... jaren', 307).

De onderwijsstrategie van de congregatie was in de periode 1844-1916 zeer succesvol in de beïnvloeding en vorming van het dagelijks leven, concludeert de auteur. Niet alleen op school, maar ook via buitenschoolse activiteiten en opvoeding. Op alle scholen kwamen leerlingen veelvuldig in aanraking met de 'katholieke devotionaliteit'. Het dagelijks leven van internaatsleerlingen was een kopie van het kloosterleven van de fraters en had de 'Bijzondere Regelen' van stichter bisschop Zwijsen als uitgangspunt. Een katholieke pedagogiek bestond in de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland niet; de congregatie ging deze daarom in de loop van de jaren zelf ontwikkelen. 'Het Mandement van de Bisschoppen' was vanaf 1868 leidraad voor het katholiek onderwijs in Nederland, maar bevatte geen didactische aanwijzingen. Het ideaal was een volledig door het katholieke geloof bepaald leven.

Het is goed dat het onderwerp seksueel misbruik in het onderzoek ook aan de orde komt. Over de Congregatie van de Fraters van Tilburg kwamen

bij de commissie Deetman – die seksueel misbruik in de katholieke kerk vanaf de jaren 1940 onderzocht – de meeste klachten binnen. Met name over jongensinternaat De Ruwenberg in Sint Michielsgestel dat bekend stond om de strenge tucht, inclusief lichamelijk geweld. Ook in de onderzoeksperiode 1844-1916 stuitte de auteur op enkele gevallen van seksueel misbruik in de fraterscholen. Waar mogelijk gaat hij daar ook concreet op in. Hij noemt ook een circulaire uit 1917 waarin een ‘vergrijp tegen de zedelijkheid’ wordt aangehaald en in dat verband verwezen wordt naar de ‘vele betreuenswaardige gevallen de afgelopen vijftientig jaren’ (187). Ook ‘het voortdurend waarschuwen door de leiding duidt op onoirbare praktijken’, schrijft hij. Maar toch: door de enorme aandacht voor seksueel misbruik dreigt volgens hem de grote verdienste van de congregatie voor het katholiek onderwijs buiten beeld te raken (38-39). Dat moge waar zijn, maar het een valt niet weg te strepen tegen het ander en met zo’n relativering begeeft de auteur zich op glad ijs.

Ton Kox werd opgeleid aan de Katholieke leergangen in Tilburg en was docent in het katholiek Noord-Brabants onderwijs. Hij spreekt vooral vanuit deze achtergrond wanneer hij in zijn conclusie een relatie impliceert tussen de hoge onderwijskwaliteit en de werkwijze van de congregatie. ‘De veronderstelling dat de Fraters een onderwijscultuur hebben gevestigd die ervoor gezorgd heeft dat het onderwijs in Noord-Brabant nog steeds tot het beste van Nederland behoort, zou wel eens juist kunnen zijn’, schrijft hij op pagina 364. Bedoelt hij dat de onderwijskwaliteit hoog was juist doordat er sprake was van totale instituties, inclusief de kille opvoedingsstijl, de verregaande isolatie van de buitenwereld en de strenge tucht die daarvan deel uitmaakten? Dat is een best verregaande bewering, die echter niet wordt onderbouwd in het onderzoek, omdat de kwaliteit van het onderwijs van de congregatie niet wordt vergeleken met dat van andere richtingen. Uit het onderzoek blijkt juist dat er in het onderwijs vaak een spanning bestond tussen professionaliteit en katholiciteit. Dus zo vanzelfsprekend was de relatie tussen beide blijkbaar niet. Wat ook niet helpt is het feit dat de Congregatie van de Fraters van Tilburg het onderzoek van Kox mede heeft gefinancierd. Dan moet je extra voorzichtig zijn met beweringen die de schijn van subjectiviteit kunnen wekken.

Door zijn focus op het alledaagse leven levert Ton Kox met zijn onderzoek echter zonder meer een erg boeiende bijdrage aan de geschiedschrijving van katholiek onderwijs en katholieke opvoeding in de negentiende en begin twintigste eeuw.

Mariek Hilhorst, Amsterdam

Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden, 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld* (Nijmegen: Vantilt, 2014, 252 pp., ISBN 978 94 6004 192 1).

Protracted, complicated, violent, flaring up in fits and starts – the Dutch Revolt dragged itself out for a famous eighty years. Its narrative is no easy storyline to recount. Nor is its meaning clear. Was it a national revolt – an early example of European nationalism before the nation state? Was it a religious conflict? A political one? A civil war or a popular rebellion? And what exactly did it mean? Was it the advent of republicanism, and essentially forward looking? Or was it essentially late-medieval constitutionalism rearing its stubborn head in the era of state centralization and imperial ambitions?

More than anything else, the Dutch Revolt is tricky terrain – a set of upheavals that began in the mid sixteenth century in the Low Countries but whose tentacles spread throughout Europe, indeed throughout the world. As Geoffrey Parker wisely observed many years ago, it was one of Europe's first wars with global implications, with conflicts in the Atlantic and Pacific by the early decades of the sixteenth century sparked by the fighting in Europe. Students and general readers looking for a comprehensive and updated introduction and overview of the Revolt would do well to consult Anton van der Lem's admirable new book, a reworking and expansion of an earlier 1995 version. This is a classic narrative summary of the troubles, from the first stirrings of aristocratic dissent in the mid sixteenth century to the peace of 1648. It's a broad brush overview that also canvasses historiography and contains a very helpful, updated bibliography, maps, and a chronological list of events as appendices. Students should pair this book with the masterful website of primary and secondary sources Van der Lem maintains that remains an essential research tool for students and advanced scholars alike (www.dutchrevolt.leiden.edu). Particularly welcomed in this new version of Van der Lem's book are the beautiful, important images he has set alongside his chronological narrative of the Revolt. They are some of the best set of illustrations I have seen of the Revolt, and serve as tantalizing invitations to readers to the rich world of visual material the conflict produced – material that has recently been the subject of scholarly investigation.

Despite a wave of new scholarship on the Dutch Revolt over the last decade, it remains the most under researched of all the great political upheavals of early modern Europe. It also is one of the most complicated too, understandable because of the strong regionalism and different political and

cultural traditions of the territories of the Low Countries. All the more reason to be grateful for Anton van der Lem's authoritative and beautifully crafted single volume narrative of a conflict that still captivates readers and scholars today.

Peter Arnade, University of Hawai'i Mānoa

Marieke Meeuwenoord, *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van Kamp Vught* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2011; Amsterdam: De Bezige Bij, 2014, 430 pp., ISBN 978 90 234 8912 2); Eva Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga... Kamp Westerbork in beleving en herinneringen* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2013; Amsterdam: De Bezige Bij, 2014, 464 pp., ISBN 978 90 234 8902 3).

These two books represent reworked versions of *promotieonderzoeken* carried out under the auspices of the Center for Holocaust and Genocide Studies and the Universiteit van Amsterdam. Both projects were conceived as in-depth studies of perhaps the two best-known camps in the Netherlands during the German occupation. Westerbork near Hooghalen in Drenthe was established by the Dutch authorities in 1939 as a central camp to house newly arrived refugees from Nazi Germany, but it was to become infamous as the primary transit camp for the majority of the 107,000 Jews deported to the East between 1942 and 1944. The camp remained in existence after the last transports had departed in late 1944 and still had a few hundred inmates when it was liberated by the advancing Allied forces in April 1945. Conversely, Kamp Vught had a much shorter existence of only twenty months from early 1943 until the late summer of 1944. Although it held Jewish prisoners, most of whom were ultimately also sent to Westerbork, it was different insofar as it also housed other types of inmates. While the camps undoubtedly served different purposes, it is instructive to compare the methods used by these two authors in constructing what are the first comprehensive social histories of sites that have become icons of Nazi occupation and emblematic of the *Jodenvervolging*.

In her detailed history of Vught, Marieke Meeuwenoord has gone to great pains in attempting a history which encompasses not only the inmates of the camp, but also the guards and the interactions between the two groups. As she points out, in its short life, the camp had a number of parallel functions, incarcerating political prisoners, those being held on remand for investigation by the Sipo/SD and hostages. These numbered around 20,000 in total and were augmented by approximately 12,000 Jews, some of whom were temporarily protected by their particular skills and put to work inside the camp. The camp was also unusual (when compared with other German concentration camps) in having female inmates and thus also female guards. In her analysis, Meeuwenoord is keen to stress the importance of looking not just at the sources left to us by the (surviving) former inmates, but also at the evidence about the German and Dutch functionaries inside

and outside the camp. These men and women have previously been no more than cyphers in the existing narratives – commanding at most a few lines of basic description – yet their dismissal in this fashion precludes any real understanding of the particularities of Vught. With more scholarly attention being paid to both Germans and non-Germans involved in crimes associated with the Nazi regime, and specifically to female perpetrators, this analysis represents a timely and apposite examination of the underlying sociology of Camp Vught. The study also highlights the role played by those inmates who were nominated as camp leaders by the Nazis. In Vught, it appears that the German commanders preferred to use their own countrymen as intermediaries – even if they were Jews. In many respects this was a pattern that was repeated in other camps and in other occupied countries.

The book begins by examining the origins of the camp and the key role played by Generalkommissar Hanns Albin Rauter in its inception and its various functions. Subsequent chapters then look at different groups of inmates; the students, the political prisoners, the Jehovah's Witnesses, the intellectuals and hostages, the 'a-socials', the Jews and the women – how they came to be in Vught, how they organised their lives inside the camp, and how they were treated by the guards. Indeed, it is the camp commanders and guards and their fates after the liberation that informs the latter part of the book. These included both German and Dutch nationals and there is an extensive discussion of the punishments meted out by Dutch judicial institutions to these individuals. Interesting in its own right for the light it sheds on Dutch attitudes to camps guards, the study also provides a wealth of detail that will contribute to comparative studies on the behaviour of camp personnel in other parts of Nazi occupied Europe.

In her study of Westerbork, Eva Moraal has analysed 112 memoirs, diaries and other texts written by former inmates of the camp, and if anything, been even more assiduous than Meeuwenoord in using her sources to speak for themselves, in order to provide both a narrative strand to the analysis, and to set the agenda for the issues discussed. After an introduction that provides an overview of the sources used and a brief outline of Westerbork's origins and early history, the majority of the book is given over to different aspects of camp life. This includes what might be regarded as standard topics like arrival and registration, life in the barracks, hygiene, medical facilities, family life and work, but the author is also prepared to raise issues about taboos such as sex and sexuality, even if these remain largely hidden in contemporary sources.

This is very much a study written from the perspective of the inmates. There is an extensive discussion about young people in the camp under the heading 'our youth was stolen from us' and also the camp population's perception of their guards. This includes a commentary on the female perpetrators (*daders*) as well as the (male) camp commanders and staff. More surprising is the degree of contact that the inmates had with what Moraal

calls bystanders (*omstanders*). This includes the Dutch Marechaussee who were in charge of the camp until 1942, but also the local population that did business in the camp, such as food suppliers and tradesmen. Although seldom mentioned in contemporary accounts, these regular visitors were known to have smuggled letters and even people out of the camp, and it is also clear that there was a black market trade for food (for those who could afford it) with local farmers. Although contact with such people was supposedly restricted, this study shows that they were very much a presence in the camp. Towards the end of the chapter, Moraal compares perceptions of *omstanders* in memoirs and recollections during and immediately after the war with those of a much later date, suggesting that as the concept of the 'bystander' became established in the literature, so survivors re-evaluated their role. She concludes that there is a difference in tone over time, with later authors saying nothing positive about the bystanders and decrying the lack of help from outside, while earlier texts spend more time on why they (the victims) had not done more to resist or attempt to escape.

A final substantive chapter goes back to the origins of the site as a central camp for refugees in 1939 in order to explain the tensions between the German Jews, who were the first inmates and became the core of the camp administration, and the much larger number of Dutch Jews who were arrested and sent to the camp as the Germans began the deportation programme to the East. The animosity between the two groups has been chronicled before but this account gives a greater level of detail. The German Jews who had established positions when the camp had been a refugee centre continued in those roles when it transferred to German control. As with Vught, it appears that the Nazis preferred to work with other Germans, even if they were Jews. Positions as barrack leaders or being in command of specific functions within the camp meant that these former refugees had much greater power and used it to discriminate against the Dutch Jews who, they claimed, had done little to help them before the Nazis had arrived. Here again, Moraal goes deeper into the literature to compare how these relationships and animosities were dealt with in texts written soon after the liberation as opposed to those written in later years.

Both these books have a great deal to offer the reader in terms of their detailed understanding of the ways Vught and Westerbork functioned – and also how they have been written about subsequently. Comparisons between these two studies, and also with those of other camps elsewhere in Nazi-occupied Europe, will undoubtedly improve our understanding of the social history of these much talked about, but under-researched elements of the *Jodenvervolging*. My one reservation is that neither study contains a summary in either German or English that would have made their work accessible to a much wider scholarly audience. One can only trust that both authors have other plans to disseminate their conclusions in other forms in the future.

Henk van Mierlo, *Tabakswerkers, landbouwers en patroons. Ondernemersmacht en arbeiderskracht in een industrialiserende gemeenschap: Valkenswaard 1850-1920* (Dissertatie Tilburg University 2014; Hilversum: Verloren, 2014, 544 pp., ISBN 978 90 8704 481 7).

Op het eerste gezicht lijkt dit boek te dik; 440 pagina's tekst over zeventig jaar nijverheid in een dorpje met minder dan 5000 inwoners. In een tijd dat *Global History* hoog op de onderzoeksagenda staat, verrast zo'n boek wellicht. Toch, ik zou willen dat er meer van dit type boeken geschreven werd over plaatsen met een specifieke nijverheid. Ze kunnen immers scherp zicht bieden op complexe veranderingsprocessen en daarom zijn dit soort lokale studies onverminderd belangrijk. Het hier besproken boek kan wellicht als voorbeeld dienen.

De auteur, Henk van Mierlo, die in december 2014 te Tilburg promoveerde op deze studie bij Arnoud-Jan Bijsterveld en Angelique Janssens, gaat het in essentie niet om Valkenswaard en niet om de tabaksnijverheid. In de openingspassages van het werk maakt hij duidelijk dat de studie gericht is op een beter begrip van de grote maatschappelijke transitie die we vaak aanduiden als industrialisatie. Nederland, Valkenswaard en de tabaksnijverheid zijn daarin een concreet geval, een casestudy. Het gaat hem evenmin om de industrialisatie als technisch fenomeen, nee Van Mierlo definieert industrialisatie als een breed transformatieproces, waarin de vorming van een 'industriële gemeenschap' centraal staat. De manier waarop hij dat doet leidt tot boeiende gezichtspunten. Hier blijkt de waarde van een kleine onderzoekseenheid waardoor niet alleen het proces en zijn gevolgen zichtbaar worden, maar ook de historische actoren nadrukkelijk in beeld komen.

Helder bespreekt Van Mierlo de belangrijkste literatuur. Dit levert een hoeveelheid concepten en hypothesen op afkomstig uit zowel de klassieke economische geschiedenis (Mokyr, Hudson), uit de historische sociologie (Tilly, Blumer) als wel de Nederlandse sociale geschiedenis (Lucassen, Engelen). Zo ontstaat ook aandacht voor ondernemerschap, migratie en machtsverhoudingen. Interessant is dat hij daarbij ook theoretische modellen gebruikt die de afgelopen decennia zijn geformuleerd op basis van historisch onderzoek. Van Mierlo bespreekt in dit verband het model van Gerard Trienekens uit het Nederlandse project integrale geschiedenis en het *working-class formation model* van Ira Katznelson. Om de dynamiek van de lokale samenleving goed in kaart te brengen combineert Van Mierlo elementen hiervan tot een eigen model. Hij presenteert dit als een open concentrisch

figuur met variabelen die een rol spelen in het lokale veranderingsproces. Dit model ordent de veronderstelde samenhangen tussen actoren, instituties, structuren en stromen die een rol spelen bij de ontwikkeling van de industriële gemeenschap.

Bij de lezer rijst allicht de vraag of dit een nuttige exercitie is, of dat de auteur onnodig moeilijk doet. Zijn model van de samenleving met ‘concentrische cirkels’, ‘narratieve lagen’ en uitwisselingen met ‘buiten’, leidt niet één op één tot de indeling van het boek. Dat doen de drie ‘narratieve lagen’ uit het model wel. Dat zijn de economische structuur (de industrialisatie in beperkte zin), de sociale structuur van de gemeenschap, met macht en elite en als derde, het menselijke gedrag of te wel ‘acceptatie, aanpassing en verzet’. Dit levert niet een heel verrassende compositie op, maar de auteur stelt dat het ordeningsmodel voortdurend verwijst naar de betrokken sociale omgeving en de uitwisselingen met buiten en zo tot dieper inzicht zal leiden. In het slothoofdstuk komen de onderdelen van het model bij elkaar, zo belooft Van Mierlo.

Het ontstaan van de sigarennijverheid in Brabant wordt besproken in een mooi hoofdstuk waarbij de specifieke omstandigheden in Valkenswaard en de mondiale economische ontwikkeling op een logische wijze worden verbonden met de introductie van de tabaksnijverheid in dit specifieke dorp. De schakel wordt gevormd door de vooraanstaande inwoner van Valkenswaard, Joannes van Best, die in 1865 een investering zocht en de mogelijkheden van tabak zag. Van Mierlo bespreekt hem als innovatief ondernemer en plaatst dit in breder perspectief. De snelle groei van de bedrijfstak, de organisatie daarvan met thuiswerk en fabriekswerk wordt door de auteur geanalyseerd aan de hand van een breed spectrum aan bronnen en vanuit de theorie geduid en begrepen. De manier waarop in dit hoofdstuk concepten als ‘moral economy’, ‘change agents’ en ‘resource allocators’ worden gebruikt bij het bespreken van de verschillende ondernemers en hun relatie met de sociale omgeving is typerend voor het boek. Voortdurend verbindt de auteur de informatie over zijn lokale vondsten met zijn brede kennis uit de literatuur over situaties elders.

Vergelijkbaar van kwaliteit zijn de volgende hoofdstukken. De auteur beschikt over een grondige kennis van de lokale bronnen: de gegevens over de demografische ontwikkeling, landbouw, arbeidsmarkt, inkomens en migratie vanuit de omgeving. Steeds verwerkt Van Mierlo de uitkomsten van zijn onderzoek in een relevant kader, maakt ze zo vergelijkbaar met de literatuur en duidt ze in een breder relaas. Het gebruik van interpretatieve concepten geeft het boek hier een meerwaarde, het maakt veel vergelijkingen mogelijk. Een enkele keer leidt het echter tot ‘over-duiding’, het te belangrijk maken van de vondsten. Een voorbeeld valt te lezen bij de conclusies over migratie. De gemeente Valkenswaard heeft voortdurend een migratiesurplus, zij het niet voor alle sociale lagen even sterk, en ook op bepaalde momenten

minder groot. Van Mierlo schrijft vervolgens op pagina 361: ‘De conclusie is dan ook dat er weliswaar individuele emigratiemogelijkheden waren, maar dat deze relatief slechts in beperkte mate werden aangegrepen om de *ist*- en de *soll*-positie meer met elkaar in overeenstemming te brengen. Vaker was een huwelijk de oorzaak van vertrek of vertrok men met het gezin uit Valkenswaard [...] De relatief geringe economisch gedreven emigratie kan er op wijzen dat de situatie in Valkenswaard relatief goed was dan wel dat elders deze mogelijkheden tot verbetering ontbraken of dat die in Valkenswaard niet bekend waren.’ Gelukkig is het aantal van dit soort passages beperkt.

In de conceptuele rijkdom van het boek schuilt volgens mij ook een zeker risico. De gehanteerde begrippen komen van alle kanten: uit neomarxistische, functionalistische en poststructuralistische hoek; hier is het Sombart, elders weer Weber en verderop Scott. De concepten versterken elkaar niet. Er is geen organiserend interpretatiekader op dit niveau, geen metatheorie. Het gehanteerde model uit de inleiding biedt deze mogelijkheid onvoldoende. En waarom de ene keer een vergelijking met Bochum, dan met Whickham, Tullylish of Verviers? De meer systematische vergelijkingen met andere Noord-Brabantse plaatsen zijn informatiever, maar stellen de pretenties wel lager bij dan de bijna universele overgang naar de industriële gemeenschap in de inleiding pretendeert.

In het slothoofdstuk brengt de auteur veel van de uitgezette lijnen samen. Spijtig vind ik dat dit niet wordt opgebouwd volgens het stramien van het ordenend model. Nu blijft de waarde daarvan toch onduidelijk. Het hoofdstuk getuigt van een groot synthetiserend vermogen, maar komt naar mijn mening niet helemaal tot de kern. Er is hier wel een intensieve dialoog met de literatuur, maar te weinig rond het concept ‘industriële gemeenschap’. Het karakteristieke hiervan blijft vaag. Volgens de auteur was de industrialisatie een ‘agent of change’ die weinigen in Valkenswaard onberoerd liet, maar toch lijkt Valkenswaard hierin tamelijk uitzonderlijk. In dit Brabantse dorp bleef de landbouw voortbestaan naast de nijverheid, letterlijk om de hoek. Ik denk niet dat dit in veel industriële gemeenschappen het geval was.

Maarten Duijvendak, Rijksuniversiteit Groningen

Erik Somers, *De oorlog in het museum. Herinnering en verbeelding* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2014; Zwolle: WBooks, 2014, 478 pp., ISBN 978 94 625 8005 3).

Op 27 maart van dit jaar opende in Rotterdam het ingrijpend vernieuwde Oorlogsverzetsmuseum. Dit kleine museum is in de jaren tachtig voortgekomen uit de privéverzameling van een Rotterdammer die als kind het bombardement had meegemaakt, en die als therapie voor zijn oorlogstrauma begon met verzamelen. Van een 'rommelzolder van de oorlog' is dit museum inmiddels uitgegroeid tot een 'bombardement experience', opererend onder de nieuwe naam 'Museum Rotterdam '40-'45 Nu'. In een multimediapresentatie worden enkele objecten uit de collectie uitgelicht aan de hand van de persoonlijke verhalen die ermee verbonden zijn. Leerlingen kunnen met een tabletcomputer zelf presentaties maken over de museumcollectie, die andere bezoekers vervolgens op hun tablet tevoorschijn kunnen halen.

Dit Rotterdamse museum voldoet aan alle aspecten van een Nederlands oorlogsmuseum zoals die uit *De oorlog in het museum* van Erik Somers naar voren komen. Deze verrijkende studie is een analyse van ontwikkelingen in de geschiedenis van de musealisering van de Tweede Wereldoorlog in Nederland sinds 1945, tegen de achtergrond van de veranderende herinneringscultuur van de oorlog. Het boek is oorspronkelijk een proefschrift en komt voort uit een opdracht van het Fries Verzetsmuseum, dat voor zijn herinrichting een onderzoek wenste naar 'de vraag hoe het verhaal van de oorlog en de betekenis van deze periode op een aansprekende wijze aan toekomstige generaties kan worden doorgegeven' (22). Daarom wordt in het boek veelvuldig naar het Fries Verzetsmuseum verwezen. Het is tevens de reden dat de nadruk ligt op de huidige tendensen in het 'toekomstbestendig maken' van de oorlogsmusea, zoals ook in Rotterdam en op vele andere plekken is gebeurd of binnen afzienbare tijd gaat gebeuren. In die zin is dit een hoogst actueel boek.

Niet minder dan 83 oorlogsmusea werden voor dit onderzoek geanalyseerd (achterin het boek is een handzaam overzicht opgenomen, geordend per provincie. Tevens is er een uitgebreid fotokatern). Hierbij zijn de musea die wel substantieel aandacht besteden aan de Tweede Wereldoorlog, maar uitsluitend als onderdeel van een langere periode of een bredere thematiek, zoals het Rijksmuseum of gemeentelijke historische musea, nog niet eens meegerekend. Deze selectie wordt gemotiveerd vanuit het feit dat de oorlogsmusea in dit onderzoek worden beschouwd als onderdeel en

uitdrukking van de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog. Om diezelfde reden was de grote, bonte verzameling van kleinschalige, lokaal georiënteerde musea, speciaal opgericht om de herinnering aan de oorlog levend te houden, wel onderwerp van onderzoek. Niettemin was het hoogst interessant geweest om ook de aard, de omvang en de ontwikkeling van de aandacht voor de oorlog in de reguliere historische musea onder de loep te nemen, die immers ook mede vormgeven aan de herinneringscultuur, juist ook om deze te kunnen afzetten tegen het in de oorlog gespecialiseerde museale veld.

Vooraf vanwege de inventarisatie van de oorlogsmusea in Nederland is het boek een aanwinst, juist ook omdat Somers op dit punt wel een vergelijking maakt met de rest van de museumwereld. In het meest recente steekjaar 2012 ontvingen de 83 onderzochte oorlogsmusea bij elkaar naar schatting 1.190.000 bezoekers, waarbij voor het Anne Frank Huis enkel de Nederlandse bezoekers werden meegerekend (37). Dit aantal is sinds het herdenkingsjaar 1995 bijna verdubbeld, en steekt ook sterk af bij de bezoekersaantallen van de algemene historische musea, zoals uit de overzichtelijke tabellen duidelijk wordt. Waar het aantal historische musea in Nederland na 2000 licht is afgenomen, blijkt uit Somers' inventarisatie dat het aantal museale oorlogsinstellingen sindsdien juist is gegroeid: ruim veertig procent van de 83 onderzochte oorlogsmusea is pas na 2000 opengesteld. Hieronder vallen vooral de kleinschalige, niet-officiële oorlogsmusea, die meestal niet meer dan duizend bezoekers per jaar ontvangen. Een derde van alle bezoekers van oorlogsmusea gaat naar een dergelijk kleinschalig oorlogsmuseum, en niet naar één van de veertien professionele en 'beeldbepalende' oorlogsmusea als Oorlogsmuseum Overloon, Verzetsmuseum Amsterdam, herinneringscentrum Kamp Westerbork of Indisch herinneringscentrum Bronbeek.

Waar het aantal oorlogsmusea dus gelijke tred houdt met de nog steeds toenemende aandacht voor de oorlog, geeft Somers' analyse van de presentaties in deze tentoonstellingen een ander beeld. Het overgrote deel van de oorlogsmusea (54 van de 83) heeft namelijk de militaire strijd en de bevrijding als onderwerp. Daaronder zijn vooral de kleinere musea, gevestigd in plaatsen die vanaf najaar 1944 frontgebied waren, maar ook vijf (van de veertien) beeldbepalende oorlogsmusea. Een belangrijke conclusie van dit boek is dan ook dat het museale landschap een inhoudelijke aanvulling vormt op het discours over de oorlog zoals dat in algemene herdenkingen en in de academische geschiedschrijving naar voren komt, waarin verzet en vervolging belangrijke themagebieden zijn.

Dat werpt de vraag op of de lokale, gemusealiseerde oorlogsherinnering en de officiële, nationale herinneringscultuur al dan niet uit elkaar groeien. In het hoofdstuk dat aan deze (iets anders geformuleerde) vraag is gewijd, laat Somers zien hoe de oorlogsmusea steeds meer een herdenkingsfunctie hebben gekregen (228). Als intermediair

bieden musea daarnaast, schrijft Somers, noodzakelijke historische context en duiding, waaraan met de toenemende afstand in de tijd meer behoefte is gekomen (228). Een oplettende lezer ziet hier een spanningsveld, dat in het boek echter niet wordt geïmplementeerd. De toegenomen herdenkingsfunctie van musea, waarbij er morele en politieke lessen voor het heden uit het verleden worden getrokken, suggereert dat de musea zich in die zin meer hebben gevormd naar de eveneens zeer moreel gekleurde nationale oorlogsherinnering. Maar uiteindelijk lijkt er vooral sprake van fragmentering. Anders dan de grote, beeldbepalende oorlogsmusea houden de vele lokale oorlogsmusea 'lang niet altijd gelijke tred met heersende geschiedopvattingen, noch lopen ze in de pas met het nationale discours van de politieke herinnering, waaraan veelal morele boodschappen zijn verbonden' (316-317). Somers betreurt deze ontwikkeling.

De andere drie inhoudelijke hoofdstukken hebben eveneens een 'onderscheidend thema van de musealisering van de oorlog' als onderwerp: de betekenis van het materiële erfgoed, zoals aanwezig in de oorlogsmusea; de politieke herinnering van de oorlog, ofwel de boodschap die de musea uitdragen; en de veranderende verbeelding van de oorlog in museale presentaties. In de praktijk echter zijn deze thema's niet altijd even gemakkelijk te (onder)scheiden. Somers schetst verschillende scenario's van de totstandkoming van de diverse museumcollecties en de motieven die daaraan ten grondslag lagen. Duidelijk is dat er (pas) sinds de jaren negentig grote stappen zijn gemaakt in de professionalisering van de oorlogsmusea, in de zin van collectiebeleid en -beheer, management, en de scholing van personeel. Ook is evident dat de (persoonlijke) verhalen bij de objecten de laatste jaren steeds meer nadruk hebben gekregen, en dat de trend van visualisering en beleving onomkeerbaar is. Er is bovendien sprake van 'glocalisering': meer aandacht voor het plaatselijke oorlogsverleden, dat verbonden wordt met universele waarden. Maar dat heeft alles te maken met de politiek van de herinnering, die in het derde hoofdstuk wordt uitgelicht.

Somers maakt duidelijk dat de talrijke oorlogsmusea veelal zijn ontstaan op initiatief van direct betrokkenen. Anders dan in veel andere landen kent ons land (nog) geen centraal, nationaal oorlogsmuseum. Niettemin heeft de nationale overheid vanaf de jaren tachtig indirect een zeer grote, sturende rol gespeeld, tot op heden. Deze belangrijke, maar decentrale rol van de overheid heeft volgens Somers de weg vrijgemaakt voor popularisering en marktwerking (316-317). Een vraag die overblijft is wat hiervan de effecten zouden kunnen zijn, en in hoeverre dat in dit (moreel geladen) geval eigenlijk wel gewenst is, bijvoorbeeld in vergelijking tot reguliere (historische) musea.

Wouter Troost, *Istanbul en Den Haag. De betrekkingen tussen het Ottomaanse Rijk en de Republiek (1668-1699)* (Dordrecht: Republic of Letters, 2014, 364 pp., ISBN 978 908979 129 0).

In 1699 the Hague printer Anna Beek, colorist to Stadhouder-King William III, produced a broadsheet engraving commemorating the Karlowitz peace conference at which an end to Ottoman-Habsburg hostilities had been negotiated earlier that year. Beek's 'Theatre de la Paix entre les Chrestiens et les Turcs' celebrated the mediating role of Dutch ambassador in Constantinople Jacob Colyer (1657-1725). Yet in Beek's print, Colyer is depicted only from the rear. One could read this as metaphor for Colyer's treatment in the historiography on relations between the Ottoman Empire and the Dutch Republic. Though Colyer and his father Justinus were the face of Dutch diplomacy at the Ottoman Porte for nearly sixty years, from 1668 to 1725, the Colyers have not received the same degree of attention as the Republic's first ambassador Cornelis Haga, their successor Cornelis Calkoen, or their French, English, and Venetian colleagues.

Wouter Troost's monograph sets out to remedy this neglect. The work's greatest strength is its extensive use of the rich, yet until recently largely untapped, fond of diplomatic correspondence between the Colyers, William III, and the States-General. We learn relatively little, however, about the Colyers themselves, their relations with countrymen and colleagues, or what it meant to be a Dutch diplomat at the Porte in this period. This is a missed opportunity, since from fleeting albeit frequent references in the book it appears that Justinus Colyer's household served as training-ground for an entire generation of Dutch ambassadors, consuls, secretaries, and interpreters (nor should the women of his family be ignored). Given the supreme importance of patron-client relations and personal affiliations in seventeenth-century Europe and the Ottoman Empire, Troost's work suggests that the Colyer household may be an insightful case-study for future scholarship on the workings of Dutch diplomacy at the Porte.

Rather, it is the broad European political context within which the Colyers operated which captures Troost's attention. Already familiar with the era's Western European political context from his biography of William III, Troost has turned here to William's *Ostpolitik*. In this he responds to the recent swell of interest in Dutch-Ottoman relations unleashed by their four-hundredth anniversary in 2012. Troost seeks to show that relations between the Republic and the Ottoman Empire were inextricable from those between the Republic, Leopold I of Austria, and the French monarch Louis

xiv. In this he largely succeeds. It is regrettable, however, that his argument is not made prior to page 319. This reflects the book's fatal flaw: it lacks not only a clear, strong line of argument, but also a historiographic frame and rationale for why such a book is necessary or how the author's interpretation of events differs from that of other scholars who have engaged the same topic.

Troost's book is a traditional diplomatic history of political interests and political events. Recent years have seen a renaissance in Ottoman studies and diplomatic history, however, and little of this new historiographical landscape is reflected in the book. This lacuna is particularly marked in his traditional treatment of the Ottoman Empire as an Islamic state in deep decline, ruled by incompetent sultans and corrupt, autocratic viziers. Incorporating the more sophisticated view of early modern Ottoman history which has emerged over the past twenty years would have enriched and provided greater nuance to Troost's narrative. Likewise, the field of diplomatic history has adopted a wealth of new interdisciplinary approaches to better understand and contextualize pre-modern diplomatic practices. For example, Troost uses literal readings of the Colyer correspondence to depict Grand Vizier Kara Mustafa as a proud and power-hungry figure ruled by greed. Recent rhetorical readings of the Colyer correspondence, however, have demonstrated that Kara Mustafa's reputation for avidity, pride, and tyranny was largely constructed and disseminated by Western diplomats unfamiliar with Ottoman customs or political factions, and seeking to cover up their diplomatic missteps (e.g., the Sofa Affair) or, as in Colyer's case, justify the unwelcome news of an expensive new capitulation to their principals. Rhetorical, contingent readings open up new avenues for understanding how diplomatic practices affected early modern politics and policy rather than rehearsing old stereotypes.

Though Troost focuses on the political aspects of Dutch-Ottoman relations, the Republic's commercial and political interests were intricately intertwined. When Justinus Colyer was dispatched to Constantinople in 1668, his mandate was primarily to protect and discipline Dutch trading interests in the Levant. Colyer *père* succeeded in consolidating the Dutch trading nation, while also benignly weathering the collapse of Dutch trade between 1672 and 1678, and, despite the Republic's diminishing strategic utility to the Ottomans after 1672, surviving (as Troost shows) the administrative and financial reforms instituted by the Köprülü vezirs. Troost's narrative becomes more assured in discussing Jacob Colyer's political activities after 1682. For much of his tenure, Colyer *fils* actively promoted Ottoman-Habsburg peace so that, freed from a two-front war, William III's reluctant ally Leopold I could engage France more forcefully in the west. After 1688 Colyer was seconded in this by his often hostile English colleagues. Their attempts at peace were unsuccessful; only after the 1697 Treaty of Ryswick ended war in Western Europe was their offer of Anglo-Dutch mediation at Karlowitz accepted. It is here, in January 1699, that Troost's narrative ends – though Jacob Colyer continued to represent the Republic at Constantinople until his death in

1725. Following his successful mediation at Karlowitz, Colyer was invited to mediate again at Passarowitz in 1718. It is for these triumphs of peacemaking that he is largely remembered. Colyer, concludes Troost, represented Dutch interests excellently.

The reader may feel less prepared to judge. The book's lack of clear argument also impacts its style and organization. The many minor spelling mistakes (e.g., eufemistsich, Ldewijk, Macarthey for Macartney, Petrisch for Petritsch), imprecisions (the Ottoman vilayets in Asia were not necessarily populated by Arabians, for example, nor did Hungary formally belong to the Habsburg *Hausmacht*), and inconsistencies (is it Timisoara, Timosoara, or Temesvár?) may be overlooked in a work as expansive as this. It is reasonable, not remarkable, that seventeenth-century ambassadors used the place-names (Constantinople, Smyrna) familiar to their countrymen at the time. Hungarian readers may consider that their ancestors were justifiably 'malcontent'. Perhaps least satisfying, though, is the author's resort to rhetorical questions and stilted scaffolding to drive his narrative forward (e.g., 'We laten nu de Turkse buitenlandse politiek even voor wat zij is en we richten onze aandacht eerst op de Turkse binnenlandse politiek [...] In de twee volgende hoofdstukken passeert Kara Mustafa de revue', 78). As a result, the book is unfortunately difficult to recommend to students or specialists, for whom the historical enterprise is less about 'the historical reality' (166) and more about how that reality has been interpreted. It will, however, offer a broad orientation to the general reader interested in a traditional political history. Perhaps most valuably, the book demonstrates the rich potential of the Colyer correspondence. Troost may encourage students of Dutch-Ottoman relations to explore the archive further – and this can only deepen our understanding of Ottoman-Dutch relations in a critical moment of great transition for both polities.

Megan K. Williams, University of Groningen

Thijs van Vugt, *Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx'. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904* (Dissertatie Universiteit van Maastricht 2015; Maaslandse Monografieën 78; Hilversum: Verloren, 2015, 228 pp., ISBN 978 90 8704 493 0).

Wie onderzoek doet naar De Sphinx heeft iets uit te leggen. De glas- en aardewerkfabriek in Maastricht, opgericht in 1829 door Petrus Regout senior, staat tenslotte niet erg goed bekend. Vaak wordt de naam van Regout gekoppeld aan de Arbeidsenquête van 1886-1887, de parlementaire enquête die onderzoek deed naar 'de toestand van fabrieken en werkplaatsen' om te controleren of de wetgeving rondom de inperking van kinderarbeid wel naar behoren functioneerde, of de arbeiders wel een veilige werkomgeving hadden en of er overheidsmaatregelen nodig waren. Vier leden van de familie Regout werden daarbij door de enquêtecommissie gehoord, alsmede een aantal werknemers van de fabriek. Hieruit kwam geen fraai beeld tevoorschijn: in de Maastrichtse fabriek bleken de arbeidstijden zeer lang, de arbeiders soms kinderen en de werkomstandigheden vies en gevaarlijk. Bovendien ging dit de werkgevers nauwelijks aan het hart. Vooral Petrus Regout junior bleek een keiharde patroon: zijn uitspraken, bijvoorbeeld dat nachtwerk voor kinderen zich 'spelenderwijs' zou afspelen, of zijn straf voor morrende arbeiders, die hij een maand lang 'liet wandelen', schokten de commissie.

Intussen bestaat er ook een ander beeld. Dan gaat het niet om het oppervlakkige imago dat de huidige Sphinx schetst op de website van het bedrijf, waar tussen de foto's van zogeheten droombadkamers een tijdlijn van de bedrijfshistorie is te vinden. Daarin is in het deel over de negentiende eeuw sprake van de 'gelukkige hand' en het 'goede inzicht' van pionier Regout en vertelt het over de twintigste eeuw, buiten een 'desastreuze versterking van de goede gang van zaken' tijdens de Eerste Wereldoorlog en een 'ruwe versterking van de ontwikkeling' dankzij de Tweede Wereldoorlog, slechts een juichend verhaal van overnames en fusies. Het andere beeld gaat vooral over de buurt waarin de eerste fabriek was gesitueerd: het Boschstraatkwartier, waar in de negentiende eeuw veel van de werknemers verbleven, deels in de eerste *cité ouvrière* van Nederland, maar waar ook een deel van de leiding woonde.

Juist deze buurt en haar bewoners is het onderwerp van het proefschrift van Thijs van Vugt, die in februari 2015 aan de Universiteit Maastricht promoveerde op een onderzoek naar de negentiende-eeuwse sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier. Daarin analyseert hij de gevolgen van de oprichting en ontwikkeling van de fabriek van Regout, die vanaf 1829 gaandeweg de economische hartslag van de buurt

deed slaan en uitgroeide van een werkplaats met vier personeelsleden tot een fabriek met 3700 arbeiders, daarmee de economische hartslag van de buurt bepalend.

Eerder onderzoek naar deze buurt is in de jaren 1950 gedaan door Harry Litjens, die ‘onmaatschappelijke’ gezinnen onderzocht, en door Frans Maenen, als onderdeel van een sociaal-economische geschiedenis van Maastricht. Deze socioloog en historicus bezagen de buurt als een plaats waar, mede dankzij de fabriek van Regout, ‘onmaatschappelijk’ gedrag de boventoon voerde, veroorzaakt door de armoede waar de bewoners in leefden. Dit resulteerde in een sociale achterstandspositie en een grote verknochtheid aan de buurt. Het Boschstraatkwartier kwam uit hun analyses naar voren als een sociaal en geografisch zeer statisch geheel: wie er geboren werd, bleef arm en vertrok nooit.

Deze visie vormt het uitgangspunt van het onderzoek van Van Vugt: hij analyseert of het veronderstelde verband tussen industrialisatie, pauperisme en onmaatschappelijkheid door middel van uitgebreid historisch onderzoek is aan te tonen. Daarvoor presenteert hij een bewonderenswaardige hoeveelheid data, gegoten in hoofdstukken over de fabriek, de bewoners, de bebouwing en de interne geleiding van de buurt gedurende de laatste driekwart van de negentiende eeuw. Door zaken als de migratie naar en vanuit de buurt, het huwelijkspatroon, woningprijzen en bevolkingsdichtheid nauwgezet in kaart te brengen, creëert hij een doorwrocht beeld van de ontwikkelingen van de bewoners en de buurt en hun relatie met de fabriek van Regout. De conclusies van Litjens en Maenen blijken dankzij Van Vugts nauwgezette blik niet te kloppen: zijn grondige, historische onderzoek laat zien dat het leven van de bewoners veel dynamischer was en dat er aanzienlijk meer variatie in de buurt te ontdekken viel dan het traditionele beeld van een verpauperde, passieve massa.

Welke invloed de fabriek op de bewoners had, of de opeenhoping van arbeiders tot desintegratie van families en tot isolement leidde, of er sprake was van toenemende verpaupering in de negentiende eeuw, of het een gesloten buurt was: Van Vugt weet hierop een antwoord te geven door de gegevens die hij verzameld en geanalyseerd heeft. Ondanks dat hij in het laatste hoofdstuk de levenslopen van twee families schetst om de gegevens te toetsen en te illustreren, komen, door de overdaad aan gegevens, buurt, fabriek noch bewoners echt tot leven. En dat is te betreuren, want wie zou niet meer willen weten van het leven van een man als Jean Baden, de glasblazer die maar liefst 83 jaar in dienst was van de Sphinx – van 1862, toen hij als tienjarige jongen in dienst kwam, tot zijn overlijden in 1945 – en daarmee dubbel en dwars de barse uitroep van Petrus Regout jr. – ‘pensionneeren doen we ze niet’ – bevestigde. Die wetenschap is echter niet het doel van de studie. Het onderzoek van Van Vugt levert geen erg leesbaar boek op – door de overdaad aan data raakt de menselijke draad kwijt in het verhaal –, maar het

zorgt wel voor een analyse die na lezing een nieuwe blik werpt op de sociaal-economische geschiedenis van een industrialiserende buurt in negentiende-eeuws Nederland.

Christianne Smit, Universiteit Utrecht

Coen Wilders, *Patronage in de provincie. Het Utrechtse netwerk van stadhouder Willem III* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2010; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 236 pp., ISBN 978 90 8964 738 2).

In dit fraai vormgegeven boek bestudeert Coen Wilders de politieke verhouding tussen stadhouder Willem III en de bestuurlijke elites in het gewest Utrecht tijdens het laatste kwartaal van de zeventiende eeuw. In de historiografie wordt meestal uitgegaan van een erg problematische relatie tussen de prins van Oranje en de regenten in deze periode. In de uitoefening van zijn macht zou Willem III vooral hebben gesteund op een invloedrijk netwerk van getrouwen, die het bestaande staatsapparaat in de Republiek gedeeltelijk wisten te omzeilen of zelfs te vervangen. Dankzij dit netwerk – zo luidt de heersende consensus – was de stadhouder in staat zijn autoriteit in de verschillende gewesten te versterken ten nadele van de lokale en provinciale bestuurscolleges. Over de manier waarop dit (grotendeels op informele banden gestoelde) netwerk dan precies functioneerde en hoe het zich verhiel tot de plaatselijke elites, weten we tot nog toe echter bitter weinig. Dit boek wil daar verandering in brengen.

Wilders stelt zich als doel het stadhoudelijk netwerk te ontrafelen en na te gaan hoe de macht van Oranje zich concreet in de provincies manifesteerde. Om meerdere redenen kiest hij daarbij bewust voor Utrecht als casestudy. Dankzij de invoering van het befaamde regeringsreglement in 1674 verkreeg Willem III immers verregaande benoemingsbevoegdheden in het gewest, waardoor zijn machtspositie er volgens sommigen ‘onaantastbaar’ was. De werkelijke impact van dit reglement werd echter nooit aan grondig onderzoek onderworpen. Bovendien, zo stelt de auteur terecht, is de aandacht van historici in het verleden al te vaak toegespitst geweest op de politieke situatie in Holland, waardoor de machtsverhoudingen in andere gewesten onderbelicht zijn gebleven. Mogelijk is hierdoor een vertekend beeld ontstaan. Toch bouwt Wilders met zijn keuze voor Utrecht voort op heel wat eerder gepubliceerde studies, waaronder de werken van Daan Roorda, Isaac Vijlbrief, Johan Aalbers en andere specialisten. Waar deze laatsten zich echter in hoofdzaak concentreerden op de politieke verwickelingen tijdens en net na het Rampjaar, richt Wilders de blik bewust op de lange termijn: zijn boek beslaat de volledige periode 1674-1702.

Om zijn onderzoek vorm te geven, kiest Wilders voor een aanpak die in de voorbije drie decennia al veel vruchten heeft afgeworpen in het historisch onderzoek over de vroegmoderne politiek. Hij richt zich met name

op de studie van het stadhoudelijk patronagestelsel, waarin de uitwisseling van gunsten en diensten tussen een hooggeplaatste patroon (in casu de stadhouder) en diens lageregeplaatste cliënten (in casu vooraanstaande edelen en/of burgers) garant staat voor een politiek systeem waarin de onderlinge machtsverhoudingen in de eerste plaats bepaald werden door persoonlijke relaties en een zekere mate van wederkerigheid. Vaak werd deze wederkerigheid beïnvloed door derden die als ‘makelaars’ (*brokers*) fungeerden en die potentiële cliënten in contact brachten met de patroon. Daarmee sluit Wilders aan bij de theorieën rond patronage en *brokerage* die in de jaren tachtig door Sharon Kettering werden geïntroduceerd in het onderzoek ter zake en die sindsdien in tal van studies hun nut hebben bewezen. Dat laatste geldt uiteraard ook voor het onderzoek met betrekking tot de Republiek, zoals de werken van Roorda en – meer recent – Olaf Mörke en Geert Janssen hebben aangetoond. Wilders’ aanpak is dus allerm minst nieuw te noemen, maar toch betreedt het boek geen platgetreden paden. De auteur stelt terecht dat het patronagestelsel van Willem III te weinig bekend is en dat we nog steeds niet het fijne weten van de *brokers* die tijdens zijn bewind actief waren in de verschillende gewesten.

Makelaars in patronage, zo argumenteert Wilders, speelden een erg belangrijke rol in de vestiging van de stadhoudelijke autoriteit in Utrecht. Om dit punt hard te maken, voert hij in zijn boek twee figuren op die als representatief mogen gelden voor zijn stelling: de edelman Godard Adriaan van Reede, heer van Amerongen, en de burgemeesterszoon Everard van Weede, heer van Dijkveld. Beide mannen bekleedden lange tijd een vooraanstaande positie in de gewestelijke politiek en zouden in het laatste kwartaal van de zeventiende eeuw uitgroeien tot invloedrijke, Oranjegezinde *brokers*. In die hoedanigheid konden zij controle uitoefenen op de vergeving van ambten in het gewest. Mede door hun bemiddeling verzekerde Willem III zich van de steun van de Utrechtse elites. Het feit dat beide heren uit verschillende milieus stamden, laat Wilders bovendien toe om het stadhoudelijk patronagestelsel te bestuderen in zowel een adellijke als een burgerlijke context, waardoor een al te eenzijdige benadering van de politieke verhoudingen in elk geval deels wordt vermeden.

Het boek kent een logische structuur en is ingedeeld in zeven hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk dient ter situering en plaatst de hoofdrolspelers tegen de juiste historische en politieke achtergrond. De lezer maakt hier kennis met alle zijden van het politieke spectrum in zowel stad als gewest. In het tweede hoofdstuk legt Wilders uit hoe de invoering van het regeringsreglement de bestaande evenwichten deed wankelen en hoe Willem III er dankzij een uitgekende benoemingspolitiek in slaagde zijn greep op de bestuurlijke colleges te versterken. Toch bleef de nood aan onderhandeling met de adel hoog en moest Willem ook de nodige compromissen sluiten. In het derde hoofdstuk komt Wilders tot de kern van de zaak: hier bespreekt

hij hoe de contacten verliepen tussen Willem III en zijn entourage enerzijds en tussen die entourage en de provinciale elites anderzijds. Daarbij is het principe van de ‘toegankelijkheid’ van de prins richtinggevend. Wilders stelt vast dat de stadhouder voortdurend werd afgeschermd en dat het voor leden van de lokale en gewestelijke bestuurscolleges geenszins vanzelfsprekend was om hem te spreken te krijgen. Hierdoor bleef de mogelijkheid om rechtstreeks in contact te treden met Oranje grotendeels beperkt tot enkele hovelingen, die dit voorrecht konden uitbuiten voor hun eigen gewin. In de hoofdstukken vier en vijf worden de twee hoofdpersonages, Amerongen en Dijkveld, uitvoerig besproken. Hier wordt duidelijk dat beide heren als gewiekste makelaars optraden tussen het Oranjehof en de provinciale elites en op die manier belangrijke schakels vormden in de patronageketen van Willem III. In hoofdstuk zes laat Wilders zien hoe dit complexe stelsel zich concreet vertaalde in de besluitvorming. In veel opzichten is dit hoofdstuk dan ook het meest vernieuwende van het hele boek: het mechanisme van wederkerigheid waaraan de vroegmoderne politiek onderhevig was, wordt hier stukje bij beetje ontrafeld. Op die manier komen zowel de sterktes als de zwakheden ervan bloot te liggen, terwijl eveneens blijkt dat de stadhouder weliswaar vaak, maar zeker niet altijd zijn slag thuishaalde. Het zevende en laatste hoofdstuk, tenslotte, peilt naar de evolutie van de stadhouderlijke macht in Utrecht na de aanvaarding van de Engelse troon door Willem III.

Een van de belangrijkste conclusies van Wilders is dat het stadhouderlijke patronagestelsel veel meer gestoeld was op wederkerigheid dan tot nog toe werd aangenomen. In die zin maakt dit boek duidelijk dat de bestaande opvattingen over de machtspositie van Oranje in het gewest Utrecht genuanceerd moeten worden. Een andere – weliswaar weinig verrassende – vaststelling is dat de motieven van de regenten om zich dienstbaar op te stellen aan de stadhouder niet enkel gestoeld waren op eigenbelang, maar ook op religieuze of politieke overtuigingen. Jammer is wel dat de auteur nauwelijks uitspraken doet over de consequenties die zijn studie oplevert voor het onderzoek van de machtspositie van Willem III in de overige gewesten van de Republiek: de vraag hoe ‘uniek’ Utrecht was binnen deze context, wordt op die manier niet echt beantwoord. Niettemin zal de geïnteresseerde lezer in dit boek een oerdegelijke studie vinden, waarin een belangrijke en broodnodige stap wordt gezet naar een meer evenwichtige historiografie over het bewind van Willem III.

Dries Raeymaekers, Radboud Universiteit Nijmegen

Nigel Worden (ed.), *Cape Town between East and West: Social Identities in a Dutch Colonial Town* (Johannesburg, Hilversum: Jacana, Verloren, 2012, xxii + 264 pp., ISBN 978 1 4314 0292 2, 978 90 8704 290 5).

The best kept VOC archives outside the Netherlands are located in Cape Town and have even been put on the UNESCO World Heritage list. This is to a large degree a result of South Africans studying the VOC period in South African history since the nineteenth century. Until the 1970s, this research was mainly descriptive, 'positivist' in nature, and was dominated by Afrikaans speaking historians who viewed the VOC's Cape Colony as a proto-Afrikaner society. The publication of *The Shaping of South African Society* in 1979, edited by Hermann Giliomee and Richard Elphick, which resulted from a collaboration of mainly Anglophone researchers, meant a paradigm shift from the previous outlook. In line with international trends – especially the 'history from below' movement – the attention shifted away from a history of the VOC elite, burghers and migrant farmers (*Trekboeren*) to the social underclass, the development of race relations and the violent expropriation processes in the frontier zone. *Shaping* was a milestone and set the tone for research of the VOC period in South Africa with special attention for history of Khoisan and slaves.

Cape Town between East and West confirms a more recent trend in South African historiography of the VOC period. The book contains ten case studies, most of them written by researchers affiliated with universities in Cape Town, and is preceded by an informative introduction by its editor Nigel Worden. The essays reflect on the social histories of a broad range of social groupings in Cape Town in the eighteenth century. Besides (freed) slaves, attention is also given to VOC soldiers, sailors, craftsmen, burghers, alcohol traders, Asian exiles and members of the VOC elite. The book is a result of a project funded by the South African National Research Foundation on identity construction in the VOC period.

With its focus on identity construction the book follows a cultural turn in South African social history in the twenty-first century. With regard to identity construction, the essays take their lead from British empire historian Kathleen Wilson's definition of identity: 'identity results from the negotiation from where one is placed and where one places oneself within social networks, working through what is possible and what is forbidden [...] identity is tentative, multiple and contingent and its modalities change over time' (Wilson, *The Island Race*, 3; quoted in *Cape Town between East and West*, xii). In *Cape Town between East and West* this view is reflected in studies on the

performance of identity and a focus on social mobility. The first element of Wilson's definition is for instance addressed in Nigel Worden's analysis of incidents of brawling by VOC soldiers, sailors and artisans from the judicial archives, on the basis of which Worden reconstructs conceptualisations of masculinity and honour. Social mobility is an important aspect of Robert Shell's and Archie Dick's reconstruction of the biography of a schoolmaster from the Cape Slave Lodge from the 1730s, whose notebook they submit to a 'thick description'. They show how this man, on the strength of his intellectual abilities and family relations, managed to overcome the limitations of his social position.

Following Kerry Ward's *Networks of Empire: Forced Migration in the Dutch East India Company* (2009) and the New Urban History, the book also makes a geographical turn. Cape Town in the eighteenth century in *Cape Town between East and West* has a local (material) history, as it had developed from a modest colonial settlement with 3,000 residents in 1730 to a town of 7,000 in 1770. The archaeologist Antonia Malan shows on the basis of estate records how this found expression in city planning and architecture (the typical Cape Dutch style). Simultaneously, Cape Town is approached as a node in a network with connections to the Netherlands, the Indian Ocean and Asia. This aspect emerges, for instance, in James Armstrong's and Kerry Ward's essays on Asian exiles and particularly in the essay by Susan Newton-King about the correspondence network of two freed slaves, contemporaries of the schoolmaster from the essay of Shell and Dick. This correspondence makes a social network visible, that stretched from Cape Town to Amsterdam, Colombo and Batavia, and included (freed) slaves and members of the VOC elite. On the other hand, the essays of Nigel Worden, Gerald Groeneveld, Teun Baartman, Nigel Penn, Alicia Schrikker and Robert Ross demonstrate that in the performance of identity by soldiers, artisans, traders and members of the VOC elite, often European (Dutch and German) social patterns were followed in many ways. More than other VOC settlements, eighteenth century Cape Town was a Dutch colonial town (as the subtitle of the book suggests).

Cape Town between East and West consists of a densely structured collection of excellent essays based on research of primary sources. By negotiating a geographic perspective on VOC history, it should also be of special interest to research on the position of VOC settlements in transcontinental networks elsewhere.

Siegfried Huigen, Stellenbosch University and University of Wrocław